

Podium voor Bio-ethiek

Thema: Verveling

Tijd en verveling

Joke Hermsen

Verveling als beslissingsprobleem

Annemarie Kalis

Over ijsberen en andere zich stierlijk vervelende dieren

Clemens Driessen & Bernice Bovenkerk

Kleine fenomenologie van de verveling: het belang van 'windstilte'

Awee Prins

Over handen wassen, verveling en patiëntveiligheid

Menno de Bree

Soevereine verveling in het werk van Giorgio Agamben

Arthur Willemse

Verveling, tijd en betekenis

Paul van Tongeren

Verveling of ver-véeling? Te veel te doen, te weinig zin?

Marleen Moors

Verveling en creatie

Frans Jacobs

Statusupdate: einde van de verveling of oneindige verveling?

Pablo Muruzábal Lamberti

"Mensen vervelen zich hier, hè?"

Hanneke van der Meide & Gert Olthuis

Colofon

De NVBe streeft naar (1) stimulering van de bio-ethiek (humane, dier- en natuurethiek) in relevante sectoren, (2) contacten tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties, (3) erkenning van de waarden van een open discussie over bio-ethische problemen in wetenschap en samenleving, (4) presentatie van discussies in de bio-ethiek in Nederland.

Het Podium voor Bio-ethiek (voorheen de Nieuwsbrief) van de vereniging draagt bij aan deze doelen door publicatie van bio-ethisch nieuws (van binnen en buiten de vereniging) en bondige, voor een breed publiek toegankelijke, interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties.

Het Podium voor Bio-ethiek verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan leden van de NVBe. Het Podium voor Bio-ethiek, mededelingen uit de Vereniging en bio-ethische informatie verschijnen ook op www.nvbe.nl

Redactieadres

Secretariaat NVBe (Suzanne van Vliet)
t.a.v. Podium-redactie
Janskerkhof 13a, room 1.06
3512 BL Utrecht

mw. Suzanne van Vliet, s.vanvliet@uu.nl

Redactie

Drs. Carla Bal, drs. Dorine Bauduin, drs. Clemens Driessen,
drs. André Krom, dr. Heleen van Luijn, dr. Niels Nijsingh,
dr. Lieke van der Scheer, dr. Boukje van der Zee.

Opmaak

drs. Ger Palmboom.

Instructie voor bijdragen

Bijdragen in overeenstemming met de doelstelling van Het Podium voor Bio-ethiek zijn van harte welkom. Voor suggesties en vragen kunt u zich wenden tot de redactie via het e-mailadres. Artikelen bij voorkeur rond de 1500 woorden, boekbesprekingen en verslagen van congressen, conferenties, etc. maximaal 500 woorden.

Bij voorkeur geen uitgebreide literatuurverwijzingen. Bijdragen kunt u per e-mail sturen naar het redactieadres.

De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren of in te korten.

Bestuur NVBe

dr. Henk van den Belt, dr. Heleen van Luijn (penningmeester),
dr. Lieke van der Scheer, drs. Margreet Stolper,
dr. Donald van Tol, prof. dr. Frans Brom (voorzitter)

WWW.NVBE.NL

Lid worden?

Iedereen die op een of andere manier (op academisch niveau) betrokken is bij de levenswetenschappen en de ethische reflectie daarop, kan lid worden van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe).

Neem contact op met het secretariaat:

Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek
mw. Suzanne van Vliet, s.vanvliet@uu.nl
Janskerkhof 13a, room 1.06
3512 BL Utrecht

Inhoudsopgave

Thema: Verveling

- 2 **Inleiding**
- 3 **Tijd en verveling**
Joke Hermsen
- 7 **Verveling als beslissingsprobleem**
Annemarie Kalis
- 10 **Over ijsberen en andere zich stierlijk vervelende dieren**
Clemens Driessen & Bernice Bovenkerk
- 13 **Kleine fenomenologie van de verveling: het belang van ‘windstilte’**
Awee Prins
- 16 **Over handen wassen, verveling en patiëntveiligheid**
Menno de Bree
- 18 **Soevereine verveling in het werk van Giorgio Agamben**
Arthur Willemse
- 21 **Verveling, tijd en betekenis**
Paul van Tongeren
- 23 **Verveling of ver-veéling?**
Te veel te doen, te weinig zin?
Een kleine fenomenologie van de verveling
Marleen Moors
- 26 **Verveling en creatie**
Frans Jacobs
- 29 **Studentencolumn**
Statusupdate: einde van de verveling of oneindige verveling?
Pablo Muruzábal Lamberti
- 30 **“Mensen vervelen zich hier, hè?” Over oudere patiënten en verveling in het ziekenhuis**
Hanneke van der Meide & Gert Olthuis
- Uit de Vereniging**
- 33 **Collectieve vaccinatie: een public health perspectief. Een verslag van het jaarcongres.**
Lisa Bennink
- Algemeen**
- 34 **Berichten van het Rathenau Instituut**
Marjolijn Heerings
- 36 **Recensie**
“Naar een handelingsgericht ethiekbeleid voor zorgorganisaties. Een normatieve verkenning” van Hans van Dartel
Margo Trappenburg
- Uit de Vereniging**
- 38 **NVBe Onderwijsmiddag**
- 38 **NVBe Jaarvergadering en jaarsymposium**
- 38 **Redacteuren gezocht**

Thema: Verveling

Inleiding

*“Alles wat een patroon heeft,
gaat zwanger van verveling”*

– Joseph Brodsky

Verveling is een even alledaags als raadselachtig verschijnsel. Vrijwel iedereen ervaart met meer of mindere regelmaat gevoelens van verveling, maar waarom eigenlijk? Wat doen we, of wat doen we niet, als we ons vervelen? Wat zijn de implicaties van verveling op maatschappelijk en individueel niveau? Deze -en andere- vragen legden we voor aan de auteurs van voorliggend nummer.

Het is verleidelijk om hier in de inleiding ironisch commentaar te leveren bij de vermeende geestdodendheid van het thema ‘verveling’, maar op zijn minst merken we op dat een thema waarvan de naam alleen al associaties oproept van lange, slepende, regenachtige zondagmiddagen blijkbaar op groot enthousiasme kan rekenen onder Nederlandse filosofen en bio-ethici. Verveling maakt heel wat los.

Echt verwonderlijk is dat natuurlijk ook niet. Verveling is behalve een soms buitengewoon onaangename toestand ook een kwestie met belangrijke ethische en maatschappelijke implicaties. Denk bijvoorbeeld aan de rol van verveling in pathologieën als depressie en overspannenheid, of aan de gevolgen van verveling voor bewoners van bejaardentehuizen. Verveling kan mensen aanzetten tot irrationele en zelfs boosaardige handelingen. En verveling is niet voorbehouden aan mensen; ook dieren kunnen zich vervelen en doen dat dan ook massaal in de veehouderij. Meer abstract, maar daarom niet minder van praktische relevantie, is de rol van verveling in onze alledaagse omgang met moderne technologieën. En wat te denken van ‘existentiële verveling’: de verveling die ons zoals Joke Hermsen het in haar extra lange openingsbijdrage formuleert, confronteert met de ‘pure zinloosheid van het bestaan’?

Deze thema’s, en veel meer, komen aan bod in dit nummer. Hierbij scheren we regelmatig langs de grenzen van de bio-ethiek... en gaan daar ook overheen. De relevantie van het thema verveling wordt

naar onze mening verder geïllustreerd door de manier waarop het door verschillende disciplines heen snijdt en vragen oproept die relevant zijn in onder meer maatschappijkritiek, *philosophy of mind* en politieke filosofie. Bij de samenstelling van dit nummer hebben we dan ook gepoogd zo veel mogelijk stemmen aan het woord te laten, zonder ons te laten inperken door de nauwe kaders opgelegd door de discipline. Zo menen we dat de rijkdom van het thema het best tot zijn recht komt.

Alsof dit alles nog niet genoeg is, bieden we, naast onze vaste rubrieken, enkele gedichten over verveling, uitgezocht door onze redacteur Dorine Bauduin.

Omdat we u niet verder willen vervelen met woordspelige gevatheden of samenvattingen van de vele artikelen in dit nummer, wensen wij u nog slechts veel leesplezier.

Boukje van der Zee & Niels Nijsingh
Themaredactie

Uit de Vereniging

Oproep: Redacteuren gezocht

De Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek zoekt op korte termijn twee enthousiaste redacteuren voor het *Podium voor Bio-ethiek*.

Meer informatie op de laatste pagina.

Thema: Verveling

Tijd en verveling

Joke Hermsen

Verveelt u zich wel eens? Zo niet, dan wordt het misschien hoog tijd, want de ene na de andere filosoof heeft de afgelopen jaren een vurig pleidooi voor de verveling gehouden. Zelf heb ik ook een steentje bijgedragen in de essaybundel *Stil de tijd* (2009). Allemaal leuk en aardig, maar wat is het filosofische belang van de verveling? En waarom vinden wij het zo moeilijk om ons te vervelen?

Maar liefst drie dikke filosofische studies over de verveling zagen het afgelopen decennium het licht. Na de *Filosofie van de verveling* (2003) van de Noorse auteur Lars Svendsen volgde de *Lof der verveling* (2004) van de Duitse filosoof Wilhelm Schmidt, slechts enkele jaren later alweer gevolgd door de vuistdikke studie *Uit verveling* (2007) van de Nederlandse filosoof Awee Prins. Waar komt die plotselinge filosofische herwaardering van de verveling ineens vandaan? Deze is namelijk opmerkelijk te noemen, omdat de verveling in vorige eeuwen op bar weinig filosofische enthousiasme kon rekenen. Sinds Pascal de verveling “de ellende van de mens zonder God” noemde en Dante de verveelden in zijn *Divina Comedia* als de ‘rampzaligen’ had omschreven, “die nooit levend waren” en “wier blinde leven zo verachtelijk was dat we niet langer van hen spreken”, werd de verveling vele eeuwen lang als een ernstige, zelfs levensbedreigende aandoening gezien.

Verveling als hardnekkige kwaal

In de 17e eeuw trok bijvoorbeeld de Engelse schrijver Robert Burton in *The anatomy of melancholy* manmoedig ten strijde tegen deze ziekte die “de geest uitdroogt, de fantasie blokkeert en droefheid, dofheid en zwaarvoedigheid veroorzaakt.” Hij raadde onder meer sobere diëten en veel lichaamsbeweging aan, teneinde deze “verderfelijke kwaal”, die hij overal om zich heen zag opdoemen, te bestrijden. Het mocht echter niet baten, want in de loop van de achttiende en de negentiende eeuw nam de verveling – *ennui* of spleen – bijna

epidemische vormen aan. De getuigenissen van de “zich stierlijk vervelende” schrijvers als Voltaire, Mme du Deffand, Chateaubriand of Goethe liggen voor het oprapen. Zo schreef Goethe vanuit Rome: “Ja, het is hier als overal, en wat er met mij en door mij zou kunnen gebeuren, verveelt me nu al, eer het nog is gebeurd” en verzuchtte Chateaubriand dat hij zich al verveelde, toen hij “nog in de buik van mijn moeder zat”. Ook verlichte denkers als Diderot probeerden net als Burton de hardnekkige kwaal van de verveling te vuur en te zwaard te bestrijden. In de Encyclopedie noemt Diderot de ziekte “de gevaarlijkste vijand van ons bestaan en de graftombe van alle hartstochten.” De verveling was volgens hem “een zo uitzonderlijk kwaad, dat de mens de meest onaangename dingen onderneemt om zich ervan te verlossen”.

Volgens Frank Ankersmit in *De historische ervaring* (2007) vierden de verveling en de weemoed juist in de 18e eeuw zo’n hoogtij, omdat het de eeuw was waarin de rede en het verstand zegevierden, ten koste van de gevoelens en de hartstochten. Hij geeft het voorbeeld van de 18e-eeuwse Franse schrijfster Marie du Deffand, bij wie de verveling zulke grote proporties aannam dat we tegenwoordig van een depressie zouden spreken. In haar *Essay over de verveling* weet zij de verveling inderdaad aan de onderdrukking van haar gevoelens, maar je zou het lot van de verveling dat met name ook zoveel vrouwen trof, natuurlijk ook aan hun bijzonder geringe deelname aan het openbare leven kunnen wijten. Ankersmit verbaast er zich trouwens over dat er in de 20e eeuw zo weinig studies over de verveling verschenen. Hij wordt nu dan op zijn wenken bediend. Alleen wordt de verveling in de studies van de afgelopen jaren niet langer als een ernstige ziekte, maar in tegendeel als een gemoedsaandoening gezien, waarvan de moderne mens nog enig heil mag verwachten.

Verveling als bron van schrijverschap

Verveling. Het woord alleen al doet onmiddellijk het druilerige uitzicht van mijn kamertje voor mijn geestesoog verschijnen tijdens een van de vele, verloren zondagmiddagen in een nieuwbouwwijk in Amstelveen. Wat kon ik me vervelen als kind. In het pre-digitale, pre-permanente televisie én pre-mobiele telefoontijdperk viel er voor een veertienjarige als ik

weinig anders te doen dan eindeloos op bed naar buiten liggen staren, naar radio Noordzee luisteren en af en toe geuwend van ellende een lome blik op een wiskundeboek werpen. Jaren van grenzenloze verveling zijn als het ware aan mijn “coming-out” als volwassene vooraf gegaan. Het was beslist geen aangename ervaring, al kwam het woord “ernstige aandoening” uiteraard niet in mijn hoofd op. Het hoorde erbij. Iedereen verveelde zich. Je moest ermee zien te overleven. En toch kan ik nu soms denken, als ik naar mijn kinderen van dezelfde leeftijd kijk, die omringd door computers, video’s en mobiele en digitale netwerken, nu al tijd te kort komen, dat al dat vervelen toch niet voor niets is geweest. Temidden van de als trage slakken voortslepende uren, welke er als het ware, al starend uit het raam, iets in mij op, dat ik pas veel later als een mogelijke bron van mijn schrijverschap heb herkend.

Dubbele gedaante

Verveelt u zich wel eens? En vindt u dat dan prettig of onprettig? Probeert u de verveling met activiteit te verdrijven, of zoekt u de verveling juist op, in een poging aan de waan van de dag en de algehele rusteloosheid te ontsnappen? Er is met de verveling, op zijn zachtst uitgedrukt, iets merkwaardigs aan de hand. We proberen hem te ontvuchten en we worden er tegelijkertijd voortdurend door omringd. We plannen de agenda’s vol en toch kunnen we op elk moment van de dag door de verveling besprongen worden. We richten ons op een doel, een activiteit en worden juist dan door de verveling verrast. We denken eraan te kunnen ontsnappen, door een opdracht te aanvaarden, een vriend te bezoeken, een televisieprogramma met half oog te volgen, maar zien dan ineens de grauwe wolk van verveling opdoemen, die elke zin onze handeling ook daadwerkelijk uit te voeren, teniet doet. En alsof dat allemaal nog niet erg genoeg is, doet de verveling zich ook nog eens in dubbele gedaante aan ons voor.

Want aan de ene kant is er, zoals Svendsen dat in *Filosofie van de verveling* noemt, de “toestandsverveling”. Het is de verveling die je overkomt als je op een vliegveld urenlang op een *connected flight* moet wachten en je niets – zelfs geen krant – bij je hebt om de tijd, die zich plotseling in heel haar slepende oneindigheid aan je opdringt, te verdrijven. Op zulke momenten lijkt de tijd niet vooruit te branden. Je voelt de tijd als

het ware met heel haar loodzware gewicht op je ongeduldige schouders drukken. Het is bijna alsof je door de tijd verzwolgen wordt, alsof je er één mee wordt en je zelf het tergend traag voortslepen van de seconden op de wijzerplaat bent geworden. Het is de verveling die door omstandigheden van buitenaf wordt opgelegd, als je in een lange file terecht bent gekomen en al minutenlang geen meter vooruit hebt kunnen gaan, of als je op een nieuwjaarsreceptie rondloopt en na het zoveelste obligate praatje echt gelooft dat je dood zou kunnen gaan van verveling. Het is de verveling die je, opmerkelijk genoeg, vaak overkomt in het gezelschap van al dan niet anonieme anderen, die ook aan het wachten, aan het borrelen, kletsen, kortom: de tijd aan het doden zijn. Het is een en al ellende wat de klok van de verveling slaat, en deze klok loopt ook nog eens gruwelijk traag, waardoor aan het lijden geen einde lijkt te komen.

Maar aan de andere kant is er ook de “existententiële” verveling, een verveling die we volgens Svendsen pas zo’n tweehonderd jaar zouden kennen, maar waarvan ik eerder vermoed dat deze zich sinds die tijd in steeds sterkere mate aan ons heeft opgedrongen. Het is de verveling die niet van buitenaf komt, maar van binnenuit opwelt, en die ons met name als we alleen zijn overvalt. Het is de verveling die ons, mogelijk door het wegvallen van God en andere grote “ideologieën”, zoals Pascal destijds al meende, met de pure zinloosheid van het bestaan confronteert, met de eigen nietigheid en eindigheid. Nergens kun je meer enige zin voor opbrengen of het nut van inzien, gelaten onderga je de uren, liggend op bank of bed, ijsberend door de kamer, door het raam naar buiten starend, of zappend voor de televisie. Slechts omringd door het grauwe niets van een oneindige leegte, apathisch, chagrijnig en lusteloos, raken we ons tijdens die verveling bewust van de onbeduidendheid en onverschilligheid van het bestaan, waarin alle dingen, inclusief wijzelf, dreigen weg te zinken. Net zo vurig als we op het vliegveld de wijzers van de klok vooruit proberen te denken, proberen we ook deze verveling te ontvluchten, door ons aan onze haren omhoog te trekken, naar buiten te gaan, iets aan te vangen, vertier en verstrooiing te zoeken, de mailbox nog maar eens te openen, want de horror vacui die deze verveling ons inboezemt, is nauwelijks te verdragen.

Een pleidooi voor verveling

Hoe verrassend is het dan ook dat auteurs als Lars Svendsen en Wilhelm Schmidt, en in eigen land recentelijk Awee Prins, nu juist voor dit type verveling een pleidooi willen houden. Hun stelling komt er kort gezegd op neer dat alle mogelijke uitvluchten als vertier en verstrooiing de existentiële verveling weliswaar kortstondig kunnen verdrijven, maar dat deze verveling hierdoor uiteindelijk alleen maar zal toenemen. De moderne, westerse mens is volgens hen namelijk, ondanks de hoge werkdruk en de volle sociale agenda, ten diepste verveeld. Aan de primaire levensbehoeften is ruimschoots voldaan, we hebben een dak boven ons hoofd, eten en spullen in overvloed, we worden door geen vijand belaagd of uit ons huis gedreven, waardoor op gegeven moment de vraag: “wat nu?” zich aan ons opdringt. De feitelijke kaalheid van ons bestaan kan met andere woorden pas nu in volle glorie op de voorgrond treden. Want niets lijkt meer enige zin aan het bestaan te kunnen geven, God niet, Marx niet, noch enig andere politieke of sociale geloofsovertuiging. We hebben het allemaal al gehad en verwerkt en als zijnde inadequaaf van de hand gewezen. De tijdgeest van het postmodernisme is volgens Awee Prins die van de verveling. “We leven namelijk in een tijdperk van het totale relativisme en de volkomen manipulatie, de mens niet uitgezonderd.” Er is geen enkele Grote Betekenis meer over die het besef van leegte, saaiheid en verveling kan verdrijven.

“Ik geloof dat de verveling ontstaat uit een gebrek aan persoonlijke overtuiging,” schrijft Svendsen, “en dat is voor een groot deel hierop terug te voeren, dat alle objecten en gebeurtenissen ons bereiken met een al bestaande code, terwijl wij, de nakomelingen van de romantici, een persoonlijke overtuiging verlangen.” Uiteindelijk pleit hij ervoor de verveling die ons kan overvallen niet voortdurend met amusement en activiteit uit de weg te gaan, maar deze juist op te zoeken, te aanvaarden en te verduren, omdat er achter die immense leegte een bron van creativiteit zou schuilgaan. De op zichzelf teruggeworpen mens kan immers geen andere uitdaging meer nastreven dan die van de zelfverwerkelijking. In de verveling kan de mens de grenzen van zichzelf overschrijden, omdat hij, geconfronteerd met de leegte, zich van oude overtuigingen en meningen omtrent zichzelf en de wereld kan ontdoen, en zo tot een nieuw inzicht kan komen.

Windstilte van de ziel

Svendsen maakt hier overigens dankbaar gebruik van de filosoof Heidegger, die de grondstemming van de verveling als een mogelijkheid zag “de eigenlijkheid van het zijn” te openen: “De filosofie wordt in het niets van de verveling geboren. Door de filosofie beseffen we de leegte, de onbeduidendheid, waarin de dingen in een alomvattende onverschilligheid wegzinken. Het onechte leven heeft voor dit inzicht “geen tijd”, omdat zijn op de wereld georiënteerde grondbeweging de tijd weghaalt.” Verveling kan volgens Heidegger dus niet alleen tot nieuwe, filosofische inzichten leiden, ze laat ons ook een verhouding met de tijd aangaan, die in het praktische leven van alledag is “weggehaald”. Een interessante gedachte die ik in mijn boek *Stil de tijd* in een hoofdstuk over de Franse filosoof Henri Bergsons en zijn denken van de tijd als duur nader heb uitgewerkt. Het filosofische pleidooi voor de verveling doet al met al ook denken aan wat Nietzsche ooit “de onaangename windstilte van de ziel” noemde, waarmee hij doelde op de verveling die noodzakelijkerwijs aan het creatieve proces voorafgaat.

Deze “windstilte van de ziel” komt ook terug in Wilhelm Schmidts *Levenskunst: Lof der verveling*, als hij een onderscheid maakt tussen misbare en onmisbare verveling. Misbaar is de opgelegde “toestandsverveling” die men zo snel mogelijk probeert kwijt te raken, onmisbaar is de existentiële verveling, die, hoe ondragelijk ook, juist een bron van inspiratie kan zijn. “Juist omdat zij leeg is, een vacuüm vormt, stroomt er veel op haar toe en trekt zij van alles aan: ongedachte gedachten, gedurfde ideeën, verbanden, samenhangen die plotseling “zin geven”. Voorwaarde hiervoor is echter wel dat de ervaren leegte ook daadwerkelijk leeg gehouden wordt, dat we haar niet overhaast met nieuwe afleidingen gaan invullen, noch met alle aanbiedingen die de vervelingsbestrijdingsindustrie voor ons klaar heeft liggen. Juist door de overvolheid van onze agenda’s heeft de mens volgens Schmidt behoefte aan “een restauratie van de leegte, om vervuiling door informatie, nietszeggende woorden en overbodige indrukken te voorkomen.” We moeten met andere woorden de verveling verduren en doorstaan om haar productief en creatief te kunnen maken. In mijn essay *Windstilte van de ziel* (2010) heb ik die relatie dan ook nader onderzocht.

Hersteltijd voor de hersenen

Gelukkig voor Schmidt, Svendsen en Prins – en voor mijzelf! – wordt ons filosofisch pleidooi voor de verveling inmiddels ook door neuropsychologisch onderzoek ondersteund, want anders zouden onze denkexercities wellicht onder de druk van de economische wetten al snel naar het rijk der fabelen verwezen worden. “Hersenen moeten eerst ont-focussen om creatief te kunnen zijn”, stelt de neuroloog Sophie Schweizer van de VU in een artikel in *Intermediair*. Vandaar dat een idee of oplossing je vaak pas te binnen schiet, als je onder de douche staat, even op de bank gaat liggen of een wandeling maakt. Eraan toegeven, luidt dan ook het advies. “Als mensen te druk, gestrest of angstig zijn, wordt de frontale cortex teveel geactiveerd en presteren ze slechter bij het uitvoeren van creatieve taken.” In dromerige toestand nemen de zogeheten ‘Thetagolven’, die met creativiteit worden geassocieerd, pas echt toe. Bedrijven zouden er goed aan doen “hun werknemers af en toe te dwingen tot nietsdoen,” stelt Schweizer, “want onze hersenen hebben hersteltijd nodig. Als er teveel stresshormonen worden aangemaakt, gaat niet alleen de creativiteit verloren, maar wordt ook de hippocampus, belangrijk voor het geheugen, beschadigd”.

Een menselijker samenleving

Deze oproep tot niets doen staat uiteraard haaks op de economische mores van deze tijd, die juist steeds luider oproept tot werken, tot activiteit, tot handelen, tot productie én tot het verdrijven van tijd in de consumptie- en amusementsindustrie. Maar wellicht weten wetenschappers de politiek ervan te overtuigen dat werken alleen niet zaligmakend is, en dat juist de verveling en het nietsdoen voorwaarden zijn voor een menselijker samenleving. Verveling is misschien wel de enige plek die de moderne mens nog veroveren kan om af en toe bij zichzelf en bij een oningevulde tijd te verwijlen, en vanuit die leegte, hoe angstaanjagend ook, tot nieuwe inzichten te komen. Voor het broodnodige evenwicht in een tijd waarin het arbeidsethos keer op keer wordt opgepoetst – “samen werken, samen leven” – kunnen we dit filosofisch pleidooi voor de verveling daarom niet serieus genoeg nemen.

Omarm die verveling!

“Als de verveling je overvalt, ga er dan in onder”, schreef de dichter Joseph Brodsky in een essay over de verveling, dat onlangs in het tijdschrift *Ode* opnieuw werd afgedrukt. “Verdrink erin, ga tot de bodem!” De verveling verdient een dergelijke nauwkeurige inspectie, omdat volgens Brodsky de “pure, onversneden tijd in al zijn weerkerende, zinloze, eentonige glorie hierin wordt gespiegeld.” De verveling verruimt als het ware onze blik op de eigenschappen van de “pure” tijd, waar we doorgaans in ons haastige, vol geplande leven aan voorbij gaan; ze is volgens de dichter “het raam dat uitziet op de oneindigheid van de tijd.” Pas als we niet langer door de wijzers van de klok laten opjagen en ons in de verveling durven overgeven aan een eindeloze stroom van lege, oningevulde uren, zal de ware aard van de tijd zich aan ons openbaren, want: “Verveling spreekt de taal van de tijd.” Met die paar woorden herneemt Brodsky als het ware het inzicht van Heidegger dat we ons pas in de verveling, losgezongen van onze op de wereld gerichte activiteiten, tot de tijd kunnen verhouden. Verveling ruimt dus niet alleen de overvloedige informatie op en doet de hersenen ontspannen of ont-focussen, verveling is niet alleen de “windstille van de ziel”, die noodzakelijk aan elk creatief proces voorafgaat, verveling schenkt ons bovendien het besef van een pure, onversneden tijd. “Omarm die verveling!” roept Brodsky uit, “want het is het enige wat geen illusie is.”

Hoe zo’n pure, onversneden tijd, die zowel qua vorm als qua inhoud wezenlijk verschilt van de kloktijd, gedacht zou kunnen worden, vormt de inzet van mijn boek *Stil de tijd*. Deze andere benadering van de tijd, de tijd als duur, die Bergson zo’n honderd jaar geleden ontwikkelde, kon volgens hem alleen ervaren worden als “het ik zijn leven op zijn beloop laat”, dat wil zeggen, als het niets onderneemt, geen praktische handelingen verricht, kortom: zich verveelt. Deze tijd als duur heeft veel schrijvers waaronder Marcel Proust en Virginia Woolf, maar ook beeldend kunstenaars als Mark Rothko en componisten als Simeon Ten Holt geïnspireerd in hun werk een ander dan klassiek, lineair tijdschema te volgen. Proust kan daarnaast, behalve als de auteur van de herinnering en de “hervonden tijd” ook als de schrijver gezien worden die als geen ander het kenmerk van de door hem beschreven ge-

meenschap onder de loep nam: l'ennui. Oftewel in zijn eigen woorden: "mijn tijd verveelt zich." En dat is iets wat wij, drukke begin 21e eeuwse hem niet gemakkelijk na zullen zeggen. Onze ervaring van tijd is die van gebrek en versnelling. Hoog tijd derhalve de verveling niet alleen op de filosofische, maar ook op de politieke en bio-ethische agenda te krijgen.

Joke Hermsen is schrijver en filosoof.

Thema: Verveling

Verveling als beslissingsprobleem

Annemarie Kalis

In veel alledaagse situaties komt de vraag op wat we zullen doen: eten we pasta met spinazie of toch gebakken aardappelen? Zal ik die cursus gaan doen of niet? Of: hoe zal ik deze onverwachte vrije dag eens besteden? In gevallen waarin we onszelf zo'n vraag stellen, moet er een beslissing worden genomen. Dit soort situaties onderscheidt zich van situaties waarin ons handelen direct "volgt" uit omgevingsprikkels: het koffiekopje valt van het aanrecht en ik vang het op – je fietst gedachteloos net als iedere maandagochtend naar het station. Voor het doeleinde van dit essay reserveer ik de term 'besluitvorming' voor het aansturen van een handeling waarbij tenminste enige mate van reflectieve sturing plaatsvindt.

In dit essay wil ik laten zien dat verveling kan worden begrepen als een specifiek probleem binnen zo'n besluitvormingsproces. In de psychologie en de cognitieve neurowetenschappen wordt besluitvorming wel geanalyseerd door verschillende stadia te onderscheiden. Dit soort 'stadia-modellen' (Gollwitzer, 1990; Ernst & Paulus, 2005) stellen niet dat de verschillende stadia netjes opeenvolgend plaatsvinden en zelfs niet dat stadia altijd temporeel van elkaar onderscheiden zijn, maar alleen dat zich binnen een beslissingsproces verschillende typen processen afspelen. Iemand die zich afvraagt wat hij of zij zal doen, moet onder andere a) mogelijkheden voor handelen zien, b) deze mogelijkheden evalueren, c) op de een of andere manier één van die mogelijkheden selecteren, en d) die mogelijkheid daadwerkelijk omzetten in een handeling.

Wat is er nu aan de hand wanneer we ons vervelen? De hypothese die ik wil verdedigen is dat er bij verveling iets verkeerd gaat in het besluitvormingsproces, en wel in het genereren en evalueren van handelingsopties. Eenvoudig gezegd: verveling is het

probleem dat we te weinig mogelijkheden zien en dat we de mogelijkheden die we zien, te negatief evalueren. Verveling is jezelf voortdurend de vraag stellen: “wat zal ik eens gaan doen? Een concreet antwoord op de vraag lijkt per definitie buiten bereik te liggen (waarover later meer) – en de mogelijkheden die je genereert worden onmiddellijk verworpen als zijnde bijvoorbeeld niet interessant of niet realistisch.

Mogelijkheden

Ik sprak over het zien van te weinig mogelijkheden. Maar wat is hier de standaard waar het gedrag van iemand die zich verveelt, tegen zou afsteken? Op het eerste gezicht zou men denken dat iemand die zich verveelt minder mogelijkheden ziet dan er daadwerkelijk zijn. Maar dat kan niet het probleem zijn: godzijdank zien we vrijwel altijd minder mogelijkheden dan er daadwerkelijk zijn (Smith, 2010). Het probleem bij verveling lijkt eerder te zijn dat we minder mogelijkheden zien dan we zouden willen zien: dat appelleert aan het psychologische gegeven dat verveling per definitie een onaangename toestand is. Niemand vindt het leuk om zich te vervelen en verveling is een heel ander gevoel dan het gevoel dat je hebt als je in een lift staat en je ziet maar drie mogelijkheden: naar boven, naar beneden of weer naar buiten. Oftewel: alleen het feit dat we weinig mogelijkheden zien maakt nog niet dat we ons vervelen.

Een belangrijk aspect van verveling is daarnaast dan ook dat we de mogelijkheden die we zien, te negatief evalueren. Oftewel: “niks is leuk”. Dat is ook de reden dat suggesties van anderen bijna nooit helpen tegen het verdrijven van verveling. Als ik me vroeger als kind verveelde, probeerden mijn ouders me allerlei zinvolle suggesties te doen: wat denk je van buiten spelen, een boek lezen, muziek luisteren, iemand bellen?? Maar nooit was er een suggestie die de gedachte opriep: “hé wat een leuk idee, daar had ik nog helemaal niet aan gedacht”. Het probleem van verveling lijkt dus eerder te zijn dat geen enkele suggestie leuk of interessant gevonden kan worden.

“Te weinig mogelijkheden zien” en “mogelijkheden niet relevant of de moeite waard vinden” zijn natuurlijk toestanden die sterk samenhangen, en misschien wel überhaupt niet van elkaar gescheiden kunnen worden. Wanneer we nadenken over hande-

lingsopties, doen we dat immers nooit op een neutrale manier: we zijn niet bezig met een inventarisatie van alles wat mogelijk zou zijn (op je hoofd gaan staan, één blik tomaten kopen, twee blikken tomaten kopen...). Wanneer we zoeken naar handelingsmogelijkheden zoeken we naar mogelijkheden die onze doelen ondersteunen, die ons interesseren, die relevant voor ons zijn (Chemero, 2003). Het probleem bij verveling is dus dat we minder relevante mogelijkheden zien dan we zouden willen.

Controle

Dit roept de vraag op: hebben we controle over de verveling? Is het mogelijk om verveling te bestrijden middels actief ingrijpen? Hier ligt iets interessants. Het genereren van relevante handelingsopties lijkt minder vatbaar voor controle dan andere aspecten van besluitvorming, zoals het kiezen tussen mogelijkheden of het in gang zetten van een handeling. In eerste instantie klinkt dit implausibel: de vraag of we controle hebben over besluitvorming lijkt niets anders te zijn dan de vraag of onze wil vrij is of niet. Die vraag kan ontkennend dan wel bevestigend beantwoord worden, maar hoe dan ook lijkt het antwoord te gelden voor besluitvorming als geheel, en niet slechts voor bepaalde aspecten van besluitvorming. Toch denk ik dat er redenen zijn om te veronderstellen dat niet alle aspecten van besluitvorming even vatbaar zijn voor controle. Op het moment dat ik een keuze maak tussen verschillende opties, ben ik me noodzakelijkerwijs altijd bewust van de opties waartussen ik kies. Ik weet dat ik kies tussen “naar de film gaan” of “een boek lezen”. Op dezelfde manier ben ik me noodzakelijk bewust van de beslissing die ik probeer om te zetten in een daadwerkelijke handeling: ik weet dat ik bezig ben om “naar de film te gaan”. Dit is belangrijk voor controle, omdat dit bewustzijn ons een mogelijkheid biedt om in te grijpen. Als ik weet dat ik eigenlijk deze maand geen geld meer heb, kan ik inzien dat de optie “naar de film gaan” in een bepaald opzicht (namelijk financieel) een slecht idee is. Als ik die financiële overweging belangrijk vind, zou ik kunnen proberen om mijn eigen besluitvormingsproces te sturen, ofwel via directe wilskracht ofwel via een vorm van indirecte zelf-manipulatie. De vooronderstelling hier is niet dat dit soort zelfsturing een absoluut of almachtig vermo-

gen is, integendeel zelfs. De controle die we hebben om onze keuzes en handelingen te sturen op basis van redenen blijkt vaak bijzonder beperkt (zie Tiemeijer et al, 2009) – maar zo'n vermogen, hoe bescheiden ook, is wel degelijk onderdeel van onze psychologische realiteit. Het punt dat ik hier wil maken is dat we deze vorm van controle niet hebben over het genereren van opties van handelen. De reden daarvoor is dat het onmogelijk is om inzicht te hebben in de opties die je genereert, tot aan het moment dat je ze al gegenereerd hebt. Op het moment dat ik me afvraag “wat zou ik kunnen gaan doen?” weet ik nog niet welke relevante mogelijkheden ik zie, en dus ook niet welke mogelijkheden ik niet zie, maar wel zou kunnen zien. En dat maakt dat we geen zelfcorrectie kunnen uitvoeren over dit aspect van besluitvorming. Het is niet voor niets dat we zeggen dat we mogelijkheden ‘zien’ of een idee ‘krijgen’ – het genereren van opties heeft iets fundamenteel passiefs. Dit betekent niet dat we niet ons best zouden kunnen doen om goede ideeën te krijgen of anderen kunnen inschakelen om ons daarbij te helpen – maar het betekent wel dat we geen controle hebben over de vraag welke ideeën of handelingsopties we uiteindelijk komen te zien. Eerder stelde ik dat een ander aspect van het probleem bij verveling is dat je misschien wel objectieve mogelijkheden ziet, maar ze niet relevant of de moeite waard vindt. Dit wijst mogelijk op een andere manier waarop we controle zouden kunnen uitoefenen: namelijk door jezelf te dwingen om het leuke ergens van in te zien. Wilskracht lijkt ook hier weinig uit te halen – evaluatie van mogelijkheden lijkt daarentegen wel vatbaar voor bepaalde vormen van indirecte zelf-manipulatie (psychologisch onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat herhaalde blootstelling aan een stimulus leidt tot een meer positieve evaluatie van de stimulus: dit soort kennis kunnen we vervolgens gebruiken om onze eigen evaluatieve processen te beïnvloeden).

Wat betekent dit nu voor verveling? Mijns inziens zou bovenstaande observatie over controle kunnen verklaren waarom het moeilijk is om verveling te bestrijden. Controlestrategieën zoals pure wilskracht of zelfmanipulatie die we (met meer of minder succes) gebruiken om klassieke wilswakke te bestrijden, kunnen niet met evenveel succes worden ingezet tegen verveling. Tenminste, niet tegen het aspect van

“bepaalde relevante mogelijkheden niet zien”. In dit opzicht is van jezelf vragen om je niet te vervelen, net zoiets als jezelf vragen om een boek te lezen met je ogen dicht.

Is er dan niets dat je kunt doen om deze onaangename toestand te bekorten? Opvallend genoeg helpen bepaalde simpele interventies vaak wel: naar buiten gaan, gewoon maar iets gaan doen, wat dan ook. Deze tactiek zou misschien kunnen worden begrepen als een poging om je algemene gemoedstoestand te beïnvloeden, die op de een of andere manier een rol lijkt te spelen bij het ontstaan van verveling. Mensen die in een vrolijke bui zijn, vervelen zich immers niet? Dit brengt me tenslotte bij een ander verband: verveling lijkt opvallende overeenkomsten te vertonen met bepaalde psychopathologische verschijnselen, zoals apathie en de afvlakking van affect. Dit roept de vraag op of verveling niet zou kunnen worden begrepen als een alledaagse (milde) vorm van depressie. Depressie wordt begrepen als een complex samenspel van dysfuncties met betrekking tot stemming, waarneming, cognitie en besluitvorming. De analyse van verveling in relatie tot depressie zou mogelijk zelfs kunnen bijdragen aan een beter inzicht in deze alledaagse en toch raadselachtige conditie.

*Annemarie Kalis heeft een dubbele achtergrond in psychologie en filosofie, en is in 2009 gepromoveerd aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Failures of agency*. Ze is postdoc-onderzoeker bij het departement wijsbegeerte aan de UU; haar onderzoek richt zich op psychologische verklaringsmodellen en vragen rondom zelfbegrip in de psychiatrie.*

Literatuur

- Chemero, A. (2003) An outline of a theory of affordances. *Ecological psychology*, 15(2), pp. 181-195.
- Ernst, M. & Paulus, M.P. (2005) Neurobiology of decision-making: A selective review from a neurocognitive and clinical perspective. *Biological Psychiatry*, 58, pp. 597-604.
- Gollwitzer, P.M. (1990) Action phases and mind-sets. In: *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior*, 2, pp. 53-92.
- Smith, M.N. (2010) Practical imagination and its lim-

its. *Philosophers' Imprint*, 10(3), pp. 1–20.

Tiemeijer, W.L., Thomas, C. A. & Prast, H. M. (2009)

De menselijke beslisser: over de psychologie van keuze en gedrag. Amsterdam University Press.

Verveling

Wilfred Smit

Er was het samen
Uit en samen thuis
Om regen,
De blauwe sparren
Om het huis
Om niet-
Nu komen wij elkaar
Zozeer bekend voor
Na zonsondergang –
Dat dunnend haar,
Die al te porceleinen wang;
Zelfs onze honden
Zijn familie van elkaar.

Uit: Gevoelens ik heb er wel duizend. Gedichten van gevoel, uitzinnigheid en waanzin. Gekozen door Theo Festen. Querido 1999

Thema: Verveling

Over ijsberen en andere zich stierlijk vervelende dieren

Clemens Driessen & Bernice Bovenkerk

Ik zit mij voor het vensterglas

onnoemlijk te vervelen.

Ik wou dat ik twee hondjes was,

dan kon ik samen spelen.

Dit op het eerste gezicht eenvoudige rijmpje van Godfried Bomans bevat bij nadere beschouwing een schat aan filosofische kwesties. Voor onderstaand stukje over verveling bij dieren richten we de aandacht op twee dingen: het ogenschijnlijke tegendeel van vervelen, namelijk spelen, en de wens van de verteller om niet één maar twee hondjes te zijn: een impliciete erkenning dat alleen een hondje worden geen soelaas biedt, aangezien deze evenzeer door verveling zou zijn overmand.

De erkenning van dierlijke verveling

De ontwikkeling van onze cultuur kan worden gezien als een voortdurende toename van verveling, niet alleen bij de mens maar ook bij dieren. Naast de gefrustreerde opgehokte varkens en zich stierlijk vervelende stieren die sinds de neolithische revolutie in ons midden zijn, kwamen daar in de negentiende en twintigste eeuw ijsberende ijsberen en lethargische laboratoriumapen bij.

Lang hebben wetenschappers zich verzet tegen het gebruik van de term verveling om het gedrag van dieren te begrijpen. Het zou een ongeoorloofde vorm van anthropomorfe projectie zijn, het toeschrijven van menselijke ervaringen aan dieren waarvan we niet kunnen weten hoe die voor hen zijn. Maar de afgelopen decennia is ook dit bastion (deels) opgegeven als uniek voor onze soort. Dit komt natuurlijk niet als een verrassing voor iedereen die wel eens een stedelijke dierentuin bezocht heeft. (Of een intensieve varkensboerderij, maar die krijgen veel minder bezoekers.)

Maar wat betekent deze erkenning van dierlijke verveling voor hoe we verveling begrijpen? En hoe kunnen we denken over verveling bij dieren? Een korte analyse vanuit de alledaagse praktijk.

Verveling is in onze intensieve veehouderij inmiddels officieel erkend als een belangrijk welzijnsprobleem. Of in ieder geval is er nu in de varkenshouderij een Europese regel die het verstrekken van voldoende hokverrijkingsmateriaal verplicht stelt. Het opheffen van eenzaamheid is blijkbaar niet genoeg om verveling te verdrijven en samen te gaan spelen. In het betreffende EU voorschrift (2001/93/EC) is de term verveling echter vermeden. Het probleem wordt gedefinieerd als 'agressie': de varkens bijten in elkaars oren en staarten. Als dit gebeurt "moeten de oorzaken van deze agressie worden onderzocht." Maar het is wel duidelijk in welke hoek de boer deze oorzaken moet zoeken: de dieren dienen te zijn voorzien van "materiaal om te onderzoeken en mee te spelen". In de marginale economische realiteit van de varkensboerderij is dat nu meestal een plastic bal aan een ketting aan de muur of, als de varkens geluk hebben, een korfje met stro.¹

Chronische pathologische verveling

De vraag is of, naast het feit dat het leidt tot agressief gedrag waarmee varkens elkaar beschadigen, verveling op zich ook al een vorm van lijden betekent voor dieren. De biologe en filosofe Françoise Wemelsfelder heeft een wetenschappelijke benadering van dierlijke verveling ontwikkeld om onze intuïtieve indruk te staven. Zij onderscheidt hiertoe drie gradaties van verveling. De eerste is de gewone verveling die zichtbaar wordt als een dier niets te doen heeft, gewenst gedrag niet kan uitvoeren en te weinig geprikkeld wordt. Als deze toestand langere tijd aanhoudt ontstaat frustratie, waarbij dieren overdreven agressief of angstig reageren, wat vervolgens, in het derde stadium, overgaat in een depressieve toestand waarin de verveling een chronische en onomkeerbare vorm aanneemt. Het dier vertoont dan zogeheten "stereotypieën" - abnormale repetitieve en uniforme gedragspatronen, zoals voortdurend heen en weer lopen (ijsberen), het eigen lichaam kaalplukken of op tralies kauwen. Het is wel gesteld dat dit gedrag gewoon een manier voor de dieren is om zich aan hun kale omgeving aan te passen.

De voortdurend herhaalde bewegingen kunnen opioïde stoffen in de hersenen voortbrengen waardoor het beloningscentrum wordt geprikkeld en het dier zo met stress kan omgaan. Maar wat opvalt is dat als deze zich stereotiep gedragende dieren - voormalige laboratoriumapen, intensief gehouden zeugen, etc - vervolgens in een nieuwe omgeving worden geplaatst, zij het vermogen om op nieuwe stimuli te reageren hebben verloren. Ze lijken niet langer geïnteresseerd in wat er om hen heen gebeurt. De chronische verveling heeft hun cognitieve vermogens om zich actief en flexibel tot hun omgeving te verhouden, beschadigd.

Dat het gebrek aan uitdaging in het al te verzorgde leven van dieren daadwerkelijk bestaat en ook door hen wordt ervaren, kunnen we afleiden uit het zogeheten fenomeen van "contrafreeloading": wanneer sommige gehouden dieren de keuze wordt gegeven tussen zonder enige moeite van hun dagelijkse portie voer te worden voorzien, of hiervoor op enigerlei wijze aan de bak dienen te gaan, blijken zij in een aantal gevallen voor dat laatste te kiezen (De Jonge et al. 2008).

Verveling in het wild

Vervelen wilde dieren zich ook? Het lijkt er wel op, al is het niet zo erg dat het tot stereotypieën leidt zoals bij hun opgesloten en of gedomesticeerde soortgenoten. (Al moet worden gezegd dat dit volgens een gangbare definitie van stereotypie ook onmogelijk is, aangezien 'abnormale' gedragingen in het wild niet voorkomen.) Sommige in het wild levende dieren gaan met de tijd die zij over hebben, ogenschijnlijk nutteloze dingen doen, zoals spelen. David Quammen (1985) beschrijft hoe kraaiachtigen eigenlijk te intelligent zijn voor hun omgeving. Terwijl zij zich slechts beperkt inspannen om nageslacht te realiseren of voedsel te vergaren, vallen zij geregeld ten prooi aan een vorm van zelfbewuste existentiële verveling. Als aanwijzing hiervoor wijst hij op allerlei spelgedrag dat kraaiachtigen vertonen, zoals het in volle vlucht laten vallen en weer grijpen van takjes en een rudimentair soort rugby, waarbij een kraai zo ver mogelijk met een steentje in de snavel probeert te vliegen terwijl hij door zijn soortgenoten wordt belaagd. Ook vertonen zij wrede vormen van humor, zoals het pikken in de oren van honden en koeien of in de pootjes van slapende vleermuizen. Tot slot wijst hij op gedrag geobserveerd bij kraaien om

zich in mierennesten te wentelen en hun veren te laten overspoelen door bijtende mieren, klaarblijkelijk vanwege het stimulerende en verdovende effect hiervan. Hiermee lijken de overintelligente wilde kraaien een eind de gradaties van Wemelsfelder te volgen, van frustratie, via agressie, naar (volgens sommigen) pathologisch gedrag. Voor hen is de alledaagse werkelijkheid aanleiding tot serieuze verveling.

Het spelen van dieren uitleggen als slechts een vorm van omgaan met stress door individuen, is echter te beperkt. Spelen zal ook bij dieren niet louter een minder zelfdestructieve manier zijn om verveling het hoofd te bieden. In zijn *Ambiguity of Play* laat Brian Sutton-Smith (1997) zien hoe veelgebruikte verklaringen en rationalisering van spelgedrag uiteindelijk onhoudbaar zijn. Hieronder ook de mythe dat spelen altijd (uiteindelijk) functioneel en evolutionair is, bijvoorbeeld als het oefenen van motorische vaardigheden. Waarom zouden we niet gewoon accepteren dat spel intrinsiek waardevol is voor de betrokkenen? Het erkennen van spel en ook verveling bij dieren impliceert dan dat we hun gedrag beschouwen als meer dan slechts voorgeprogrammeerde wezenlijk passieve reacties op stimuli uit de omgeving - of in het geval van verveling als de afwezigheid van die stimuli. Het ervaren van verveling veronderstelt daarentegen complexe en flexibele cognitieve vermogens, in plaats van dat we diergedrag louter definiëren in termen van instinct.

Vissenverveling?

Bij zogenaamde hogere diersoorten zijn vormen van het verschijnsel verveling dus vastgesteld, waarbij sommige zelfs aanspraak lijken te kunnen maken op enigszins diepgaande vormen van ennui. Maar hoe zit dat met minder hoog aangeschreven soorten? De momenteel snel groeiende kweekvissector maakt de vraag naar het bestaan van verveling bij vissen urgent. Ook bij vissen wordt door biologen tegenwoordig gesproken over cognitieve en psychologische capaciteiten zoals flexibel leergedrag, geheugen, anticipatie, angst, coöperatie, agressie en frustratie. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar het fenomeen verveling bij vissen, maar het is in elk geval bekend dat kweekvissen minder agressie vertonen in verrijkte omgevingen. Ook lijkt er sprake te zijn van stereotiep gedrag. Onder andere bij de Afrikaanse meerval en zalm, die

met name wanneer zij in hoge dichtheden worden gehouden voortdurend in hetzelfde patroon gaan zwemmen. En bij tilapia's die "graven" in de afwezigheid van een substraat om in te graven (Martins et al, 2012). Of vissen ook zouden "spelen" is nog niet vastgesteld. Maar dit zou natuurlijk kunnen liggen aan een gebrek aan onderzoek en ons onvermogen de betekenis van visgedrag te doorgronden. Wel is er anekdotisch bewijs dat sommige vissoorten, zoals karpers, daadwerkelijk spelgedrag vertonen.²

De ijsbeer die liever twee hondjes was

Op Youtube - dat prachtige medium waarvan het succes direct voortvloeit uit de alom aanwezige menselijke verveling - waart een filmpje rond van een schijnbaar uitgehongerde wilde ijsbeer, die op een vastgebonden sledehond is gestuit. In plaats van de hond eenvoudig op te eten, gaat de ijsbeer in op diens uitnodiging tot spelen. Blijkbaar was de wens om verveling te verdrijven sterker dan de behoefte aan eten - waarmee dit dier eigenhandig de piramide van Maslow op zijn kop heeft gezet. Ook hij of zij werd, net als Godfried Bomans, liever (een van) twee hondjes dan zich aan zijn soorteigen gedrag te houden.

Clemens Driessen rondt momenteel zijn promotieonderzoek naar ethische vragen in de veehouderij af in Wageningen (zie o.a. www.playingwithpigs.nl), waar hij ook milieuwetenschap doceert. Daarnaast was hij afgelopen jaren onderzoeker aan King's College London en het Ethiek Instituut, Universiteit Utrecht.

Bernice Bovenkerk haalde haar master in de milieuwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde aan de Universiteit van Melbourne op een proefschrift over dierlijke en planten-biotechnologie en deliberatieve democratie. Nu is zij werkzaam als postdoc op het gebied van de dier-ethiek aan het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht.

Noten

- ¹ Er zijn mensen (in casu de eerste auteur dezes) die voorstellen om computerspellen te ontwikkelen waarmee de zich vervelende mens ter vermaak van het varken kan worden ingezet (zie www.playingwithpigs.nl).
- ² Zelfsmeteen hondje: "Dog & Fish kiss & swim together (original)" <http://www.youtube.com/watch?v=jaUayYNFKpM>

Literatuur

- Animals at play* <http://www.youtube.com/watch?v=iHj82otCi7U>
- De Jonge et al. (2008) On the rewarding nature of appetitive feeding behaviour in pigs (*Sus scrofa*): Do domesticated pigs contrafreeload? *Appl Anim Behav Sci*, 114, pp. 359-72
- Martins, C. et al. (2012) Behavioural indicators of welfare in farmed fish. *Fish Physiology and Biochemistry*, 38 (1), pp. 17-41
- Quammen, D. (1985) Has Success Spoiled the Crow? In: Quammen, D., *Natural Acts: A Sidelong View of Science and Nature*. New York: Avon Books,
- Sutton-Smith, B. (1997) *The Ambiguity of Play*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Wemelsfelder, F. (1993) *Animal Boredom: Towards an Empirical Approach of Animal Subjectivity*. Doctoral Thesis, Rijksuniversiteit te Leiden.

Thema: Verveling

Kleine fenomenologie van de verveling: het belang van 'windstilte'

Awee Prins

De verveling heeft geen goede papieren. Het is een onaangename gemoedstoestand die wij liefst zo snel mogelijk willen verdrijven. Er bestaat zoiets als een zwoele melancholie, waarin een enkele morbide geest zijn dagen meent te moeten slijten, maar niemand wil verveeld-zijn. In dit essay wil ik enkele gedachten voorleggen die de verveling in een ander licht plaatsen en er zelfs voor pleiten dat wij de verveling meer ruimte moeten geven. Mijn referentiepunt is een collegecycle van de Duitse filosoof Martin Heidegger.

Hoewel Heidegger beroemd is geworden met zijn fenomenologie van de angst die hij in zijn hoofdwerk *Zijn en tijd* (1927) heeft ontwikkeld, wijdde hij enkele jaren later een collegereeks aan het fenomeen verveling. Wij zijn, zo verzekert Heidegger zijn toehoorders, voortdurend op de vlucht voor de verveling. Heidegger betoogt dit - opmerkelijk genoeg - in 1929, het jaar waarin de westerse wereld gebukt ging onder een gehele financiële crisis, die in Duitsland al veel eerder had toegeslagen en inmiddels dramatische vormen had aangenomen. Hoe zou men dan op de vlucht zijn voor verveling? Heidegger legt een verrassende redering voor: het onophoudelijk lenigen van de alomtegenwoordige materiële noden reduceert het bestaan tot de ééndimensionale bandbreedte van materiële armoede en materiële rijkdom, waarbij de existentiële armoede ongethematiseerd blijft. Wanneer alle noden gelenigd zijn, rest ons de "nood van de nodeloosheid": een "overvolle leegte" (die - terzijde opgemerkt - onovertroffen door Voltaire in *Candide, of het optimisme* is beschreven). Wij moeten, zo betoogt Heidegger, de

moed opbrengen de existentiële leegte onder ogen te zien en de verveling in ons bestaan toelaten, haar te laten uitspreken tot de diepe verveling aan toe; want eerst daar ervaren wij de werkelijke uitdaging van het menselijk bestaan: tijdelijkheid.

Gedaanten van verveling

Teneinde deze diepe verveling inzichtelijk te maken bespreekt Heidegger, naar goed fenomenologisch gebruik, eerst de meer alledaagse gedaanten van de verveling. Allereerst is er het verveeld-zijn met iets: een boek, een toneelstuk of een lezing. Deze verveling lijkt geheel te kunnen worden toegeschreven aan het saaie boek of de saaie gebeurtenis. Maar is dat wel zo? Een boek is niet als zodanig saai, het wordt door ons als saai beleefd, en kan bijvoorbeeld jaren later als zeer boeiend worden ervaren. Zelfs bij deze meest oppervlakkige verveling speelt onze houding een rol. Wij menen immers dat we onze tijd “verdoen” met het saaie boek in handen.

Dit brengt Heidegger tot een tweede, “diepere” vorm van verveling: het verdrijven van de tijd. Heidegger beschrijft een reiziger op een provinciaal perron. De trein is vertraagd. Wat te doen? Een wandeling maken, het meegebrachte boek lezen? Het boeit niet. We zoeken afleiding, maar telkens is er weer de blik op de klok. Wij proberen de tijd te verdrijven, maar de tijd is iets dat zich blijkbaar niet laat verdrijven.

Dit blijkt nog indringender in de verveling van het tijdverdrijf. Hier hoeven wij de tijd niet te verdrijven; wij nemen de tijd. Heidegger beschrijft een genoeglijke soiree. Opmerkelijk genoeg overvalt ons na zo’n “geslaagde avond” regelmatig achteraf de gedachte: “Ik heb me eigenlijk de hele avond verveeld”. Wij hebben in het tijdverdrijf de tijd “genomen”, en juist daarom het leven niet aangegrepen. Want zoals de tijd zich niet laat verdrijven, zo laat de tijd zich ook niet nemen.

Diepe verveling

Zolang wij denken dat wij met de tijd iets kunnen “doen”, breekt de tijd ons op. Daarom is de diepe verveling van belang. De diepe verveling is die zeldzame toestand die kan toeslaan wanneer elk tijdverdrijf en elk verdrijven van de tijd onmogelijk zijn geworden. In de diepe verveling is ons alles om het even; de wereld

is een kleurloos, amorf geheel geworden, het bestaan is in een algehele impasse geraakt. De drie extases van de tijd hebben alle uitstraling verloren: het verleden is niet meer dan een inerte, loden last, het heden een leeg, lang gerekt nu, de toekomst van elke verlokking en van alle hoop verstoken. Het is alsof het leven in surseance is geraakt.

In deze algehele impasse, in deze totale in-differentie, wordt de wereld ons als zodanig en in het geheel ontzegd. Maar in deze algehele ontzegging van wereld, vindt volgens Heidegger ook een aanzegging plaats; wij worden indringend gewezen op ons bestaan als een “braakliggende mogelijkheid”. De impasse van de diepe verveling kan een verstilling zijn - naar Nijhoff in *Het uur U* - “een stilte, niet slechts naar de vorm, een stilte voor de storm, maar een stilte van het soort, waarin dingen worden gehoord, die nog nimmer het oor vernam”. (Nijhoff) De diepe verveling brengt ons voor de mogelijkheid van een werkelijk aangrijpen van ons bestaan. Heidegger had hier Nietzsche kunnen citeren: “Wie zich volledig tegen de verveling verschanst, verschanst zich ook tegen zichzelf. De krachtadigste laafdronk uit zijn diepste innerlijke bron zal hij nooit te drinken krijgen” (Nietzsche, 2000).. Wie de diepe verveling ontwijkt door voor de volgepropte leegte van een druk-druk-druk bestaan te kiezen, zal uiteindelijk aan de oppervlakte blijven. De verveling “loont”. Wederom Nietzsche: “Voor iedere fijngevoelige geest is de verveling de onaangename windstilte van de ziel, die aan een voorspoedige vaart en onbekommerde winden voorafgaat. Hij moet haar verdragen, haar uitwerking bij zichzelf afwachten – en juist dat is het, wat geringere naturen niet kunnen opbrengen.” (Nietzsche, 1999)

Angst en verveling

In de filosofie van de 20e eeuw is veel, misschien teveel, aandacht besteed aan de angst als een beslissende ervaring. In navolging van Kierkegaard, die stelt dat de angst ons tot de sprong naar het geloof voert, heeft Heidegger in *Zijn en tijd* de angst als beslissende grondstemming benoemd, omdat zij ons confronteert met onze eindigheid en nietigheid. Na Heidegger heeft Sartre de angst verbonden aan de ervaring van absolute vrijheid en verantwoordelijkheid in het aangezicht van het Niets. Naast de angst lijkt de verveling een wat

triviale en bepaald minder aangrijpende stemming. De angst confronteert ons immers met het Niets, de verveling slechts met de leegte.

Maar misschien heeft de filosofie hier een kans gemist, omdat de angst wel erg nadrukkelijk met onze sterfelijkheid en eindigheid is verbonden, terwijl de verveling ons meer positief plaatst voor de tijdelijkheid - die niet met eindigheid gelijk mag worden gesteld! - als het ware domein waarin ons leven zich voltrekt. Heideggers college over de diepe verveling leert ons dat het bestaan het wonderlijke gegeven is dat er telkens iets te doen, te zien en te zeggen valt. De tijd is geen "ballingsoord" in het aangezicht van het Niets, het is de wijze waarop wij zijn. De tijdelijkheid serieus nemen is een "levenslange" opdracht, maar het is een opdracht die wij voortdurend ontwijken. Wij weten ons met de tijd geen raad, daarom proberen wij haar te objectiveren: te verdrijven, te nemen, te meten, enzovoorts.

Tijdelijk zijn, werkelijk zijn

Laat ik het meer concreet maken. Wat de diepe verveling leert, is dat wij onze tijdelijkheid kunnen omarmen of verzaken. Wij staan - in de terminologie van Heidegger - voor de keuze tussen een eigenlijke of een oneigenlijke tijdelijkheid. In de oneigenlijke tijdelijkheid maken wij het verleden tot iets dat "achter ons ligt" ("gedane zaken nemen geen keer"). Het verleden is - oneigenlijk beschouwd - "voorbij". Maar het verleden ligt niet achter ons, het kan telkens worden hernomen: wij staan in de eigenlijke tijdelijkheid voor de uitdaging ons verleden telkens opnieuw te duiden. Analooq staat het oneigenlijke heden als het vaststelbare nu-moment van de klokkentijd, tegenover het eigenlijke heden als het ogenblik van de beslissing, waarin wij het wonderlijke en ondoorgrondelijke gegeven van ons bestaan omarmen. De toekomst, ten slotte, is niet het ongewisse dat ons "te wachten staat"; niet omdat er iets over te zeggen zou zijn (dat blijkt wel uit onze goed gevulde agenda's en uit de loze prognostiek van een of ander "Planbureau"), maar omdat wij ons tot onze eigen toekomst verhouden, niet alleen en misschien zelfs niet zozeer tot haar uiterste gedaante: de dood, maar tot alles wat ons toevalt.

Besluit

Hoe kunnen wij na deze overwegingen kijken naar de

nog steeds vigerende minachting voor de verveling als een onaangenaam fenomeen dat zo snel mogelijk moet worden verdreven? Hoewel onze crisis niet die van 1929 is, bevinden wij ons onmiskenbaar in een "overvolle leegte", met rusteloos crisismanagement aan de ene kant, en tomeloos consumptisme aan de andere. Wij zijn onmiskenbaar voortdurend op de vlucht voor de verveling. Hoe komt het toch dat er op bijna elke pagina van een vakantiebrochure de verzekering staat opgetekend: "Op dit goed geoutilleerde complex zult u zich geen moment vervelen"? Wij springen van voorpagina naar voorpagina, van website naar website, alles (en nog wat!) staat ons ter beschikking, maar is er iets wat ons werkelijk raakt? Is dit leven van de "homo zappens", zoals Jos de Mul de hedendaagse mens treffend heeft gekarakteriseerd, de vervulling van ons bestaan? Komen wij werkelijk tot "inter-esse", tot een werkelijk bestaan temidden van de dingen, tot een aan ons tijdelijk bestaan toegewijd leven?

Awee Prins is universitair docent fenomenologie, hermeneutiek en filosofie & kunst van de Faculteit Wijsbegeerte aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Voor een meer uitgebreide bespreking wordt de lezer verwezen naar zijn Uit verveling (Kampen, 2010, 8e druk).

Literatuur

- Nijhoff, M. (1982), *Het Uur U*, Verzameld Werk, Amsterdam, p. 228.
- Nietzsche, Fr. (2000) *Menselijk, al te menselijk*, Amsterdam, Fragment 200
- Nietzsche, Fr. (1999) *De vrolijke wetenschap*, Amsterdam, Fragment 42.

Thema: Verveling

Over handen wassen, verveling en patiëntveiligheid*

Menno de Bree

Laatst werd me gevraagd om mee te denken over de inhoudelijke invulling van een nieuwe leergang over patiëntveiligheid. Ik vroeg me af op welke manieren je dit thema tegenkomt in de praktijk, en kreeg het volgende voorbeeld:

Uit onderzoek en ervaring blijkt dat veel artsen nog steeds niet (goed genoeg) hun handen wassen nadat zij een patiënt hebben bezocht. Patiënten lopen daarmee een verhoogd risico op kruisbesmetting, waardoor ze onnodig ziek(-er) kunnen worden. Er is een voortdurende aandacht voor dit thema, zowel tijdens de opleidingen als ook op de werkvloer. Zo hangt het hele ziekenhuis vol met wat dreigende posters waarmee de noodzaak van het handen wassen steeds onder de aandacht wordt gebracht. Ondanks al die initiatieven schijnen dokters nog steeds hun handen niet (goed) genoeg te wassen.

De plicht tot handen wassen

Ik vond het een intrigerend voorbeeld, die artsen die maar niet netjes hun handen wassen – het is toch een van de eerste dingen die je op de kleuterschool leert (“na het plassen...!”). Ook de gekozen oplossing (onderwijs en voorlichting), de hardnekkigheid van het probleem, en de reactie op die hardnekkigheid waren interessant. Die reactie bestaat voornamelijk uit meer van hetzelfde, maar dan op een andere manier (dus nog meer onderwijs en voorlichting. Toezicht en sancties doen in deze fase vaak ook hun intrede). Het leek even alsof mijn mede-brainstormleden ook niet in deze aanpak geloofden. Maar waarom eigenlijk niet? Goed je handen wassen is niet moeilijk, en de voordelen zijn groot. Dus wat is dan het probleem?

Om bij het begin te beginnen: de onderbouwing van ‘de plicht tot handen wassen’ is als volgt te formuleren:

Premisse 1:

Als arts mag je geen handelingen verrichten die de gezondheid van patiënten onnodig kunnen schaden;

Premisse 2:

Het niet (goed) wassen van je handen kan de gezondheid van patiënten onnodig schaden.

Conclusie: Je mag je handen niet niet-wassen: je moet dus je handen (goed) wassen.

Waarom wassen artsen hun handen niet? Het syllogisme leert dat er in ieder geval drie mogelijke antwoorden zijn:

Men onderschrijft premisse 1 niet. Een arts die “1” niet onderschrijft, valt meteen wel in een moreel bedenkelijke categorie, namelijk de categorie van artsen die het geen probleem vinden dat zij patiënten willens en wetens onnodig schade kunnen toebrengen – deze categorie lijkt me een groot gevaar voor de patiëntveiligheid.

Men onderschrijft premisse 2 niet. Dit zou het geval zijn als een arts gebrek aan kennis heeft (“sorry, ik wist het echt niet!”). Ook mogelijk is dat de juistheid van de kennis wordt betwist (“het is gewoon niet waar dat het niet handen wassen risico’s met zich meebrengt”, “het is niet waar dat handen wassen het probleem oplost”). Ook kan men vraagtekens zetten bij de grootte van het risico (“onzin, het loopt echt niet in zo’n vaart”).

Verder kan een arts beide premissen (en daarmee ook de conclusie) onderschrijven, maar vinden dat in een specifiek geval andere overwegingen belangrijker zijn. (“ik moest die patiënt reanimeren – dan ga ik niet eerst mijn handen wassen”). Een combinatie van dit standpunt met premisse 2 is ook mogelijk, zoals een arts in opleiding me suggereerde: “ik ga niet steeds mijn handen wassen, want dat kost veel tijd, en het besmettingsgevaar is gering”.

Voor de leerlijn zou dit betekenen dat je in het kader van handen wassen en patiëntveiligheid (a) artsen die de ethische basisprincipes van de professie niet onderschrijven, op de een of andere manier moet opsporen, heropvoeden, monitoren en/of uit de opleiding moet verwijderen, (b) de kennisclaims over het gevaar van handen wassen goed moet onderbouwen en goed moet “communiceren”, zodat hier geen misverstanden of kennishiaten over blijven bestaan,

en (c) artsen moet aanleren om zorgvuldige afwegingen te maken over wanneer wel of niet de handen te wassen. Een kind kan de was doen, als het ware, en de noodzaak tot reinheid is direct inzichtelijk te maken. Maar... dit is al vele malen gedaan, en het werkt kennelijk niet. Wat kan er nog meer aan de hand zijn?

Handen wassen en verveling

Die vraag bleef door mijn hoofd spoken (je gaat dan ook kijken wanneer je zelf je handen wast - en niet -, en waarom), en ik bedacht me opeens dat hier sprake kon zijn van verveling, omdat het handen wassen een vervelende handeling is - niet vanwege het doel of de handeling zelf, maar omdat dat verplichte handen wassen onderdeel is van de anonieme, eeuwige wederkeer van het komen en gaan van patiënten en het continue jezelf ondergeschikt moeten maken aan de behoeften van patiënten, ook als het jezelf hindert in het snel kunnen volbrengen van je taken.

Misschien is het raar om het woord 'verveling' in deze context te gebruiken. Bij 'verveling' denk ik met name aan kinderen die zich duidelijk, al hangend op de bank, vervelen - zij doen niets, hebben nergens 'zin in', en doden de tijd met gezeur en vervelend en doel-loos gedraai.

Artsen vervelen zich duidelijk niet op deze manier. Zij lijken 'altijd druk' en professioneel kunnen woekeren met tijd ('prioriteiten stellen') is een van de belangrijkste beroepscompetenties. Iemand die druk is, verveelt zich niet. Om aan de verveling te ontkomen", zo schrijft Nietzsche, "werkt de mens ofwel harder dan zijn overige behoeften vereisen, ofwel hij vindt het spel uit, dat wil zeggen het werk dat geen andere behoefte wil bevredigen dan die naar werk als zodanig." (geciteerd in: Svendsen, p 69)

Maar uit eigen ervaring weet ik dat verveling naast een kwantitatieve component ook een kwalitatieve component heeft. Je kunt het heel druk hebben, en je toch vervelen. Niet alleen dat je iets doet, doet ertoe, maar ook wat je doet, en waarom. Hoe zit dat bij het handen wassen?

In zijn *Filosofie van de verveling* hanteert Lars Svendsen een typologie die aan die kwalitatieve aspecten van verveling ruimte biedt (p. 48). Hij maakt onderscheid tussen 'de toestandsverveling' (het je vervelen bij het aanhoren van een vervelende voordracht;

de kind-verveling van hierboven), de 'weezinsverveling' (de verveling waarbij alles banaal wordt), de existentiële verveling (waarin de ziel inhoudsloos en de wereld zinloos is) en de creatieve verveling (het ontsnappen aan verveling door het steeds maar weer willen realiseren van iets nieuws).

De grenzen tussen de verschillende soorten van verveling zijn niet altijd duidelijk te trekken, maar mijn hypothese is dat als er sprake is van verveling bij artsen, de weezinsverveling en de creatieve verveling de meest voorkomende varianten zijn. Zo vertelde een arts me laatst dat hij tijdens zijn opleiding de tip kreeg om naast zijn spreekuren onderzoek te doen. Die spreekuren worden snel saai, werd hem verteld, maar bieden je wel de mogelijkheid om patiënten te signaleren die je kunt includeren voor je onderzoek - en dat maakt de routine al een stuk draaglijker. Dit lijkt me een voorbeeld van creatieve verveling (die in dit geval mooi onderzoek en een dito carrière tot gevolg heeft gehad).

Bij het handen wassen speelt volgens mij de weezinsverveling een belangrijke rol. Die weezin betreft dan niet zozeer het handen wassen, of het belang van die individuele patiënt, maar meer de manier waarop in organisaties met ver- en geboden ("je moet...") wordt omgegaan.

Bij 99 van de 100 gesignaleerde problemen is de reactie immers hetzelfde. Er wordt gekeken wie "probleemeigenaar" is, verantwoordelijkheden wordt vastgesteld, en daarna start de eeuwige cyclus van het maken van beleidsregeltjes, gevolgd door voorlichting en scholing, en, mocht dat nodig, en kosteneffectief zijn, toezicht en sancties.

Ik denk dat de verveling met name wordt veroorzaakt door de algemene strekking van deze manier van met-problemen-omgaan, door de sfeer, die gezamenlijk met vele andere soortgelijke 'kwaliteitsinterventies' wordt gegenereerd: 'het' is te veel, het is negatief, het is soms kinderachtig, passief, reagerend, uit verhouding, indekkend, en de werkelijke problemen niet oplossend. 'Het' neemt de oriëntatie weg op waar het echt om draait (het gaat niet om "je moet aan de regel voldoen", maar om "je moet de patiënt niet onnodig schaden"). 'Het' is niet creatief, brengt geen vreugde, geen energie, geen trots en geen gezamenlijkheid. 'Het' is, kortom, vervelend. Hoe belangrijk

de belangen ook zijn die op het spel staan.

Mijn these is dus dat juist de manier waarop we patiëntveiligheid ‘managen’ op den duur voeding geeft aan de ontwikkeling van een soort achtergrondweerzin; een weerzin die niet expliciet is en zich niet welomlijnd en duidelijk op een bepaald object richt, maar een narrige stemming die op de achtergrond blijft, enigszins abstract is, maar wel mede het handelen stuurt. Wat niet wil zeggen dat die weerzin soms niet expliciet, in de vorm van irritatie, naar boven kan komen (“Daar gaan we weer!” “Nu moeten we ook nog...”).

Het is nu enigszins in de mode om dit niet-willend handelen te duiden als ‘passief verzet’, maar eigenlijk is me die term te actief. Er is geen sprake van gericht, afgebakend verzet, en er is ook geen duidelijk object waarop dat verzet zich richt. En als er al sprake is van passief verzet, dan is het nog steeds nodig om de bronnen van dat verzet boven water te krijgen. En dat is die verveling, veroorzaakt door die sfeer.

Als dat wat ik hier beweer enig hout snijdt, dan betekent dat dat de manier waarop we de patiëntveiligheid willen bevorderen, tegelijkertijd ook de verveling kan vergroten. We blijven dan letterlijk en figuurlijk vuile handen houden. Regels zullen ongetwijfeld nodig blijven, maar wellicht wordt het ook op het serieuze terrein van patiëntveiligheid tijd voor meer creatieve, misschien zelfs wel lichte, humorvolle benaderingen.

- * Met hartelijk dank aan Paulien Bakker, Peter Boendermaker en Erik Heineman voor hun commentaar op een eerdere versie van deze tekst. Een andere versie van dit artikel verscheen in *Medisch Contact*, 27(2013).

Menno de Bree is als kerndocent Medische Ethiek verbonden aan het UMC Groningen. Dit essay is op persoonlijke titel geschreven.

Literatuur

Lars Svendsen (2006) *Filosofie van de verveling*.
Kampen: Ten Have

Thema: Verveling

Soevereine verveling in het werk van Giorgio Agamben

Arthur Willemse

In dit essay wordt de ervaring van verveling zoals de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben (1942) die beschrijft, uitgelegd in de context van de begrippen potentialiteit en soevereiniteit. Dit om de mogelijkheid te verkennen dat de verveling niet slechts tijdelijk te verdrijven is, maar ook in haar tegendeel kan worden omgekeerd. Giorgio Agamben is met zijn boek *Homo Sacer: de soevereine macht en het naakte leven* vooral bekend geworden als politiek filosoof. In dit werk onderzoekt hij de politieke implicaties van het begrip potentialiteit. Deze potentialiteit vinden we in *Homo Sacer* in een door Carl Schmitt geïnspireerd soevereiniteitsconcept: de soeverein is diegene die beslist over de uitzonderingstoestand van de wet. De soeverein ervaart potentialiteit op het moment dat hij de staat van beleg – de uitzonderingstoestand – afkondigt en de geldigheid van de wet opschort. Op een abstracter niveau is diegene soeverein die altijd zijn (wetgevend, talig, handelend) vermogen behoudt. Agamben denkt dan ook dat deze soevereine potentialiteit ook ons gewone stervelingen gegeven is, bijvoorbeeld in verveling.

Vermogen

Agamben's lievelingsfilosoof lijkt Aristoteles te zijn. Op verschillende plekken in zijn werk kenschetst Agamben Aristoteles als de filosoof die zich in zijn werk lijkt te verhouden tot een soort reservoir aan gedachten, of beter nog: aan denken. Aristoteles wordt in die zin door Agamben gehuldigd als de *pure* filosoof – namelijk als de filosoof wiens denken niet gereduceerd kan worden tot een bepaalde theorie, maar die integendeel daadwerkelijk denkt. Inderdaad stond

Aristoteles traditioneel bekend als *De filosoof*, in dezelfde zin als Homerus wel *De dichter* is genoemd, en Shakespeare *De bard*. Agamben's punt hiermee is dat niet slechts Aristoteles zijn werk, maar het menselijk vermogen te denken in het algemeen niet kan worden herleid tot een reeks aan mogelijke gedachten of ideeën.

Omdat Agamben de potentie of het vermogen dus wil scheiden van datgene waartoe het in staat is – en datgene zouden we de *actualiteit* van dat vermogen kunnen noemen – is het hem aanvankelijk een raadsel hoe vermogen zichzelf nu zou kunnen verwerkelijken *als zodanig*, dat wil zeggen: als vermogen. Uiteindelijk vindt Agamben in de *taal* het voorbeeld bij uitstek van een vermogen dat zichzelf als zodanig kan manifesteren, zonder dat het gereduceerd kan worden tot een eindeloze reeks van *woorden*. Wij weten namelijk allemaal dat taal meer is dan deze woorden, en toch is er wanneer wij op het niveau van wat er nu daadwerkelijk gezegd wordt – dus als actualiteit of positiviteit – niet meer dan dat: “Words, words, words.” Taal is echter ook altijd haar eigen vermogen en dus ook het *soevereine* vermogen tot zwijgen. De puurheid van de potentie stelde Agamben voor een probleem: hoe is de realisatie van vermogen denkbaar, zonder de reductie tot actualiteit te volgen? Ik zal nu uitleggen waarom het ook ons voor een probleem stelt.

Verveling

Agamben noemt de verveling met name, en wel in een kort essay “Over potentialiteit.” Verveling duikt daar op wanneer het pure vermogen van de mens geplaatst wordt in de context van de ethiek. Omdat ons vermogen te denken, te handelen en waar te nemen niet te herleiden is tot onze gedachten, daden en indrukken, zijn wij soeverein ten aanzien van dit vermogen. Ons pure vermogen houdt zich op in een uitzonderings-toestand waar het onderscheid tussen doen en laten vervalt. Vermogen kan zich toepassen op de wereld (zoals de dichter een gedicht zou kunnen schrijven, of de architect een gebouw kan ontwerpen) *of niet*. Wij zijn altijd ook in staat, in zoverre dát we in staat zijn, tot dat laatste *of niet*. Agamben stelt nuchter vast dat hij hier helemaal geen abstract idee bij de kop heeft en vraagt: “Wat, bijvoorbeeld, is verveling, anders dan de ervaring van het vermogen niet-te-handelen? Dit

is waarom het zo'n verschrikkelijke ervaring is, die grenst aan zowel het goede als het kwade.” (mijn vertaling uit het Engels, Agamben 1999: 181).

In verveling ervaart men het pure vermogen een onbepaalde reeks activiteiten te ondernemen – en de puurheid slaat hier juist op de afwezigheid van elk van die activiteiten. Angstaanjagend is de verveling dan ook, aangezien ze ons confronteert met ons machteloos geworden eigen vermogen, ons eigen vermogen als obstakel. Hier zien we Agamben's filosofische probleem weer terug, maar dan in een al te bekende vorm. Wat te maken van ons vermogen, bijvoorbeeld op een regenachtige dag waarvan elke welbepaalde invulling betekenisloos is in vergelijking met de mogelijkheden van zo'n dag? Verveling is een ervaring waarin we ons vermogen enkel lijdzaam ondergaan, waarin we ons alleen maar in staat voelen tot dit vermogen zelf – maar juist niet tot al die dingen die dit vermogen gewoonlijk zou kunnen laten gebeuren. Verveling is dus het onvermogen tot vermogen en het vermogen tot onvermogen. Dat ervaring hier verwordt tot een dergelijk passief ondergaan is belangrijk, want Agamben acht de moderne mens niet meer in staat tot ervaringen in de werkelijke zin van het woord. Er voltrekken zich weliswaar gebeurtenissen waarvan wij het subject zijn, maar wij kunnen deze momenten niet meer ervaren. De oorzaak hiervoor kan gezocht worden in het gegeven dat het menselijk wezen zijn eigen aard tot taak heeft, en dat de positieve waardering van het vermogen in onze cultuur tot gevolg heeft gehad dat wij onszelf hebben ingericht als subjecten die een onbepaald vermogen altijd zullen verkiezen boven zijn invulling. Getuige hiervan is de fundamentele betekenis die wij toekennen aan geld, aan ‘vermogen’.

Verlossing

De roman waaraan de Amerikaanse auteur David Foster Wallace werkte tot zijn dood in 2008, postuum verschenen als *The Pale King*, handelt over de verveling (Een vorm van soevereiniteit is in deze titel al te ontwaren). De inzet van dit boek lijkt het verlossende moment te zijn waarop de verveling zich omkeert in zijn tegendeel: een zinderende passie voor het leven zelf: “De sleutel is de mogelijkheid, aangeboren of aangeleerd, om de andere kant te vinden van de routine, het miezerige, het betekenisloze, de herhaling,

het nodeloos ingewikkelde [...] Het is de sleutel naar het moderne leven. Als je immuun bent tegen verveling, is er letterlijk niets dat je niet bereiken kan" (mijn vertaling; Wallace 2011: 438). We raken de verveling niet kwijt in één van de geactualiseerde vormen van haar eigen vermogen – in de een of andere boeiende bezigheid – maar zij kan wanneer zij *als zodanig* gerealiseerd en voltooid wordt – de verveling als pure aandachtigheid – juist een kans bieden het leven zelf te omarmen.

Zoals ik al aangaf, zoekt Agamben in zijn filosofische werk naar een dergelijke vorm van gerealiseerde potentie. In deze realisatie van het vermogen hoopt Agamben een vorm van voltooiing of verlossing te vinden. Dit is dan ook wel een *messiaans* motief in zijn werk genoemd is. Deze zoektocht naar het messiaanse moment waarop de uitzonderings-toestand niet meer de uitzondering op de regel is, maar integendeel de regel naar zijn eigen verzadiging leidt, en de mens aldus bevrijdt, is de opdracht die Agamben heeft aangenomen van Walter Benjamin. We vinden dit messiaans motief in *Homo Sacer*, waar Agamben wijst op het moment dat de wet niet meer te onderscheiden valt van het leven waarover ze regeert. Ook in zijn beruchte boek over de getuigen van Auschwitz, als Agamben het moment vangt waarop het verschil tussen de positie van de getuige als óf inwendig, óf uitwendig aan zijn verhaal, niet meer houdbaar is. In het voorbeeld van de wet wordt deze herleid tot haar soevereine vermogen – de uitzonderingstoestand – waarin zij dus haar eigen vermogen én onvermogen manifesteert in het menselijk leven. Ook in de verveling, in *The Pale King*, waarin wij oog in oog staan met een vermogen waarvan elk gevolg betekenisloos is geworden, vinden we dit messiaans motief daar waar het onderscheid tussen het leven en haar invulling niet meer houdbaar is.

Gelukkig is er in Agamben's werk dus ruimte voor hoop. Om een antwoord op de verveling te vinden, kijken we naar de vorm van het menselijk leven, onze bestaanswijze. Deze bestaanswijze is voor Agamben uiteindelijk een leven dat identiek is aan zijn vorm. De uitdaging van de verveling is te leren onze existentie wederom als ethische opgave te beschouwen. Dat betekent niet in dienst van de een of andere moraal, maar als een door de vrijheid gedicteerde op-

dracht. In plaats van ons enkel te veroordelen tot passiviteit, kan de verveling zijn schaduw dus ook vooruit werpen.

Arthur Willemse is promovendus en associate tutor aan de faculteit Wijsbegeerte van de University of Sussex

Literatuur

- Agamben, G (1999): *On Potentiality* in: Agamben, G (1999) *Potentialities, Collected Essays in Philosophy*, pp. 177-184, Stanford, Stanford University Press.
- Agamben, G (2002): *Homo Sacer: de soevereine macht en het naakte leven*, Amsterdam, Boom.
- Agamben, G (2002): *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, New York, Zone Books.
- Wallace, D.F. (2011): *The Pale King*, New York, Little, Brown.

Thema: Verveling

Verveling, tijd en betekenis*

Paul van Tongeren

Voor zover wij dieren zijn proberen we te overleven; daartoe hebben we levensmiddelen nodig, onze “middelen van bestaan”. Voor zover we niet net als alle andere dieren, maar anders, namelijk mensen zijn, proberen we “goed” of “zinnig” te leven. Goed, zinnig, menswaardig leven vooronderstelt dat we weten te overleven, maar neemt daarmee geen genoegen. Behalve middelen van bestaan, zijn nu ook: “middelen van verstaan” nodig. Want behalve bevrediging van onze behoeften zoeken we als mensen ook een antwoord op de vraag “wat het allemaal te betekenen heeft”. Mensen ervaren de wereld en hun eigen leven als op een of andere manier geladen met betekenis. De wereld is uitdagend, gevaarlijk of bedreigd; ons leven is saai of opwindend, geslaagd, zinnig, moeizaam enzovoort. Of eigenlijk moet ik zeggen: de wereld en ons leven lijken ... deze of die betekenis te hebben. Want betekenis is altijd min of meer verborgen. En mensen kunnen niet anders dan proberen haar te vinden of te verstaan.

Betekenis en tijd

Die betekenis is verborgen omdat ze niet bestaat zoals de dingen bestaan; je treft haar nergens aan als ding tussen de dingen. Betekenis bestaat alleen maar in ons verstaan ervan, in onze interpretatie; en die interpretatie is altijd uitgestrekt in de tijd: vanuit het verleden zijn ons altijd al verhalen over de betekenis van het leven (of allerlei ervaringen in het leven) aangereikt; we duiden haar zelf nu, en onze interpretaties zijn steeds gekoppeld aan een of ander soort verwachting (hoop, vrees) voor de toekomst.

Die tijdsstructuur van betekenis is de achtergrond voor het feit dat ervaringen van zin of zinloosheid doorgaans gebonden zijn aan de wijze waarop de tijd verschijnt. Tijd is beweging. Voor wie de tijd stilstaat,

is er geen betekenis. Voor de depressieve mens is geen toekomst en geen verleden. Er is alleen het heden, dat daardoor echter volstrekt leeg is. Voor de depressieve mens gaat de tijd niet snel of langzaam, hij staat stil. Depressieve mensen kunnen vertellen hoe ze op de trap zitten of in bad en keer op keer op hun horloge kijken, om steeds te constateren dat er geen moment voorbijgegaan is. Ze kunnen uren en uren zitten, zonder dat er tijd verstrijkt. Zelfs van een horloge met een nieuwe batterij bewegen soms de wijzers niet.

Verveling

Een alledaagse variant van de depressiviteit is de verveling. Voor degene die zich verveelt is er weliswaar toekomst, maar die maakt eigenlijk geen verschil. Zoals in de depressiviteit de ontbrekende toekomst past bij een verleden dat stom is, zo is in de verveling de nietszeggende toekomst pendant van een onverschillig verleden. Degene die zich verveelt heeft weliswaar een zekere verwachting: “er zou iets kunnen gebeuren, iets wat de sleur van deze zondagmiddag doorbreekt”, maar het is zo onwaarschijnlijk en onvoorstelbaar dat zelfs de gedachte eraan geen echte beweging in de tijd kan krijgen. Waren niet altijd alle zondagmiddagen al als deze? Er is immers nooit iets gebeurd!

Een van de mooiste literaire verbeeldingen van de verveling is zonder twijfel Gerard Reve's *De avonden*. De hoofdpersoon, Frits van Egters, heeft overvloedig aandacht voor de meest kleine en nietszeggende details: het aan- en uitzetten van de radio, het draaien van een sigaret of het stoppen van een pijp, het dekken van de tafel, de conversaties over niets. Zelfs in die kleinste details, die bovendien voortdurend terugkeren, soms in vrijwel identieke formuleringen, lijkt er niets te veranderen. Hoe zou er hoop kunnen zijn dat er in de toekomst wel iets verandert? Toch houdt hij hoop. Hij kijkt voortdurend op zijn horloge, vergelijk “de tijd van zijn horloge met die van de klok”, of luistert naar de tijd op de radio. De tijd wordt steeds vastgesteld: “De klok wees twaalf minuten over vier”. Zolang de dag nog niet te ver is voortgeschreden, is er nog hoop. Maar zodra de avond nadert lezen we: “Alles is verloren” dacht hij, “alles is bedorven.”

Het beetje toekomst dat er rest in de verveling, is net voldoende om de tijd te laten voorbijgaan. Maar hij gaat tergend langzaam, omdat er in die tijd niets

gebeurt, of althans niets dat het eentonige tikken van de klok of van zijn horloge kan doen vergeten, of dat het geluid van tikkende breipennen kan overstemmen en de onverschilligheid van het monotone bestaan kan doorbreken.

Het wapen van Frits van Egters tegen deze dodelijke verveling is de ironie, soms het sarcasme. De ironie maakt de herhaling tot een stijlfiguur. De sarcastische dialogen tonen een gewelddadigheid die ingeroepen wordt om de moordende monotonie te doorbreken. En alleen al de registratie die maakt dat ook dit zinloze tijdverdrijf opgemerkt is, geeft toch een vermoeden van betekenis aan de beschreven verveling: “Het is gezien,” mompelde hij, “het is niet onopgemerkt gebleven.” Maar Reve’s boek is een kunstwerk. Zijn sublimering van de verveling mag niet verward worden met de middelen die de verveling zelf zoekt om zich te verdrijven, of beter: te verdoven.

De verveling verdrijven...

Zeer vaak zien we het volgende: een ziekte zoekt zichzelf te genezen door een patroon dat in feite de ziekte verergert en op de eerste plaats een symptoom is van de kwaal. Wie pijn in zijn rug heeft, gaat lopen op een manier die niet alleen duidelijk maakt waar de pijn zit, maar die bovendien maakt dat spoedig ook de benen pijnlijk zullen worden. Zo gaat het ook bij de verveling.

De verveling, dat zagen we al, mist het verschil tussen het heden enerzijds en verleden en toekomst anderzijds. Ook binnen het heden heerst alleen de onverschilligheid. Er gebeurt niets wat de tijd zou kunnen articuleren in een tijd ervoor en een tijd erna. De enige articulaties zijn die, welke de herhaling accentueren: weer een maaltijd, weer een weekend. Er is niets wat de eentonigheid van altijd hetzelfde doorbreekt. Daardoor gaat de tijd tergend langzaam voorbij, en dan nog nergens naartoe. Uiteindelijk is er -- ook voor de verveling -- alleen de dood. En omdat de dood tenminste een gebeurtenis is, kan hij tot een verlokkelijke voorstelling worden voor degene die zich verveelt. De dood, waarmee alles ophoudt, is de eerste en enige gebeurtenis in een eindeloos verveeld en vervelend leven.

Maar behalve spelen met de (gedachte aan) de dood, doet de verveling nog andere dingen om de tijd te doden. Ze zoekt naar afwisseling, naar ingrijpende gebeurtenissen, naar andere, nieuwe ervaringen. De

verveelde mens zoekt afwisseling door te wisselen van kleding, van auto, van restaurant en van partner. Men zoekt ingrijpende gebeurtenissen en jaagt steeds nieuwe kicks na. Heeft u alle werelddelen al bezocht tijdens eerdere vakanties, waarom dan nu niet eens de oceanen daartussen bevaren, of intekenen op een ruimtereis? Ook in het dagelijks leven is men op zoek naar afwisseling en verschil en bijzondere ervaringen. De televisie verzorgt niet alleen afwisseling, tientallen verschillende kanalen waar we voortdurend langs kunnen zappen, maar is ook steeds meer geïnteresseerd in het extreme. Extreem geweld, extreme seks, extreme moed, extreme rijkdom. Ook “echte gebeurtenissen” moeten vertoond worden: echte operaties, live-uitzendingen, reality tv, laboratorium-tv met echte mensen.

Deze krampachtige bekommernis om “nieuw”, “anders”, “extreem” en “echt gebeurd”, is in feite een vergeefse poging om de verveling te verdrijven. Het werkelijke effect is minstens driedelig.

... totdat ze terugkeert

Ten eerste komt de kwaal terug in het symptoom. De extremen die werden gezocht om de dodelijk onverschillige gelijkheid van alles te doorbreken, worden zelf onverschillig. Wie kan zappen van een spelletje waarin mensen een auto winnen omdat ze de naam van een popgroep kennen, naar kickboxen, naar een concert, naar diepzeeduiken, naar een thriller, naar een oorlogsreportage en een programma waarin mensen die elkaar een uur geleden nog niet kenden voor de camera’s met elkaar gaan flirten, die maakt dat allemaal tot ongeveer hetzelfde. Wat werd ingeroepen om verschil te maken, wordt zelf onverschillig.

Ten tweede wordt -- zoals zeer vaak met een symptoom -- de kwaal verplaatst en uitgebreid. De tijd waarin we ons vroeger niet verveelden, omdat we een spel speelden, lazen of converseerden, vervelen we ons nu ook, omdat we televisie kijken.

Ten derde wordt echter ook, en opnieuw zoals steeds bij symptoomgedrag, een zekere oplossing geboden: het eigenlijke probleem wordt minder gevoeld. De “remedie” tegen de verveling zorgt voor een zekere verstrooiing. En doordat we ons verstrooien, beschermen we ons tegen een confrontatie met onszelf. We merken niet meer dat we ons vervelen omdat we im-

mers elke dag, elke avond, elke paar minuten iets anders doen, zien, eten.

Totdat op zeker moment blijkt dat al deze verschillende ervaringen geen verschil maken. Een ander gerecht maakt verschil wanneer het een patroon doorbreekt, niet wanneer de afwisseling zelf patroon wordt. Een nieuwe ervaring maakt verschil op grond van haar eigen betekenis, maar niet wanneer ze het alleen van haar anders-zijn moet hebben. De eentonigheid van de tijd wordt niet doorbroken door andere ervaringen, gebeurtenissen of technieken in te voeren. Vóór het tijdperk van de televisie en de vele en grote reizen verveelden mensen zich niet meer dan nu. De tijd kan niet verdreven worden, hij moet geleefd worden.

* Deze tekst is een bijgestelde versie van een deel uit: Paul van Tongeren, *Over het verstrijken van de tijd. Een kleine ethiek van de tijdservaring*. Nijmegen (Valkopers) 2002.

Paul van Tongeren is hoogleraar wijsgerige ethiek aan de faculteit wijsbegeerte van de Radboud Universiteit Nijmegen en buitengewoon hoogleraar ethiek op het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Fluitspelen

Hans Andreus

Ik sta maar in de tijd
En blaas steeds weer altijd
De klanken die ik vond
Met een gebroken mond
Door het onwijs stuk hout
Dat ik verborgen houd
Binnen mijn handen ik
Speel maar speel mijn muziek
Ik weet niet meer waarom
Ik weet niet meer waartoe
Zomaar en nergens om
Het doet er ook niet toe.

Uit: Muziek voor kijkdieren (1951)

Thema: Verveling

Verveling of ver-vééling? Te veel te doen, te weinig zin? Een kleine fenomenologie van de verveling

Marleen Moors

Verveling wordt in het dagelijks taalgebruik vaak gezien als een gebrek aan interessante activiteiten of leuke dingen om te doen. De oorzaak van verveling wordt dan gezocht bij een tekort aan externe objecten, gedachten of personen in onze omgeving die ons kunnen engageren. Maar is de verveling wel een gebrek aan verstrooiing of zoeken we juist verstrooiing om de onrust en spanningen van de verveling te vermijden? En wat vermijden we dan? In dit artikel een fenomenologisch tegengeluid ten opzichte van het idee dat verveling een gebrek is aan boeiende activiteiten. Verveling is vervééling: te veel te doen, te weinig zin.

Introductie

*Het bewustzijn, ontlast van al zijn lasten,
blijkt zichzelf tot last te zijn.*

(V. Jankélévitch, 1966)

Verveling voelt onprettig, onrustig en frustrerend. Je hebt nergens zin in, je kunt je niet concentreren op de dingen die je wilt doen terwijl je je tegelijkertijd bewust bent van dit onvermogen. Je 'attention-span' kan zich nergens succesvol voor lange tijd op richten. We gaan geagiteerd op zoek naar een object of gedachte voor psychisch engagement, maar niets vervult de behoefte. De dingen voelen leeg, vervreemdend en zinloos aan. Het is verleidelijk te denken dat onze hedendaagse preoccupatie met gamen, sms-en, Tweeten, Facebook en andere vormen van sociale media de verveling hebben verjaagd. Omdat er voort-

durend prikkels beschikbaar zijn - denk alleen al aan het verkrijgen van informatie 'on command' via een muisklik- lijkt verveling enkel nog een luxe voor degenen die geen nuttige tijdsinvulling kunnen vinden. Toch sluiten ons drukke bestaan en onze preoccupatie met sociale media niet uit dat de postmoderne mens verveeld is. Kan het dat de mens intrinsiek verveeld is en zich druk bezighoudt met dagelijkse zaken en een overdaad aan prikkels om iets anders te vermijden? Zo ja, wat vermijden we dan?

Wat is verveling?

Awee Prins beschrijft in zijn doortastende boek *Uit verveling* (2007) verschillende vormen van verveling, waaronder onder andere *Langeweile* (Duits), *ennui* (Frans), het Engelse *boredom* en het Nederlandse verveling, afkomstig van *verviln*, wat betekent "teveel worden of lijken". Het Duitse *Langeweile* verwijst letterlijk naar een tijdsbeleven waarin de tijd als te langdurend wordt ervaren. *Ennui* en *boredom* geven eerder een gemoedstoestand aan van innerlijke ontevredenheid en onrust. Het Nederlandse woord *verviln* verwijst zowel naar gemoed als naar tijdsbeleven (Prins, 101) en heeft etymologische verwantschap met zowel 'verveling' als met 'verlangen'. (Prins, 101) Bij verveling lijkt de tijd vooral lang te duren, ervaren we er teveel van maar verlangen we ook vaag naar iets, niet wetend wat, als het de tijd maar doodt. Naar verveling wordt ook verwezen als gemoed, en een gemoed is een wijze van zijn waar je als het ware in wordt gegooid, je kunt daar niet voor kiezen. Verveling overkómt je ergens ook, je kunt een vrije dag hebben waarop je allerlei leuke dingen wilt gaan doen, maar tóch verveel je je. Jezelf vervelen is niet noodzakelijk een gebrek aan leuke, interessante dingen om te doen. Het kan ook een gebrek zijn aan zin in de dingen die er te doen zijn. Niets raakt je immers wanneer je je verveelt. Niets appelleert aan je verlangen naar bevrediging van de innerlijke onrust. Verveling is een gemoedstoestand die je van binnen uit raakt, die je overneemt, en die alles in zinloosheid laat vervallen. Op sommige dagen vind je een artikel schrijven misschien heel prettig of is de was doen een prettig klusje. Maar op dagen dat je je verveelt, komen deze twee dingen niet eens op als leuke of nuttige dingen om te doen.

Verveling kan dus aanvoelen als tijd die te lang-

zaam verstrijkt, en als een algehele innerlijke onrust waarbij je nergens zin in hebt. De eerste vorm van verveling komt vaak tot uiting in een wachtsituatie. De wachtsituatie is anders dan de algehele verveling. Tijdens een wachtsituatie ben je door externe omstandigheden overgeleverd aan het moment zonder het direct invulling te kunnen geven, zoals wanneer je op een trein wacht of bij de tandarts bent. Het gebrek aan afleiding en niets om handen hebben roepen onrust op. De toestand van algehele ontevredenheid die de kern uitmaakt van het mens-zijn. De wachtsituatie legt eigenlijk de algehele verveling bloot. In een wachtsituatie is er immers zelden goede afleiding. Maar de algehele verveling overvalt je óók wanneer je volop onder de dagelijkse dingen bent maar in geen van deze dingen zin hebt en de zin er ook niet van inziet. Als je je verveelt vergeet je vaak dat er best wat dingen in je omgeving zijn die je fascineren of die je kunt doen. Alleen trekt het je aandacht niet en kan het je aandacht niet vasthouden. Zo kun je gaan Tweeten of Facebooken om je verveling te verdrijven, maar het boeit je verder niet, het haalt je uit het moment maar geeft je psychisch geen bevredigd gevoel. Je bent tevreden wanneer je verlangens vervuld zijn, met niets nodig hebben in het moment. Als je je verveelt verlang je naar iets om te doen, iets dat je vervult en je bezighoudt of jezelf doet vergeten, maar je weet niet wat.

Verveling gezien vanuit de existentiële fenomenologie

In *The Fundamental Concepts of Metaphysics* (GA 29/30) stelt fenomenoloog Martin Heidegger dat een écht doorstaan van de verveling zeldzaam is en uiterst moeilijk, omdat de meesten van ons ontvluchten wat zich in de verveling openbaart. We willen de verveling niet kennen, het ontbreekt ons aan 'moed' om ons voor de diepe verveling open te stellen (GA 29/30, 117/77). Mensen willen het liefst zoveel mogelijk ongemak en angst vermijden. Volgens de existentialisten is verveling niet enkel een luxe van verwende mensen die te weinig om handen hebben, maar is het de basisconditie van het mens-zijn. Zonder stimulans of focus wordt het individu geconfronteerd met leegte, betekenisloosheid en existentiële angst, die essentieel deel uitmaken van het dagelijks bestaan. Verveling geeft de leegte van het 'Zijn' weer. Verveling is dus

niet een symptoom van onze snelle tijd, maar de snelle tijd is een symptoom van de verveling; obsessie met druk zijn kan gezien worden als vluchtgedrag om niet geconfronteerd te worden met jezelf, je angsten en angst voor betekenisloosheid. Omdat de samenleving vroeger voor velen bruto was, met ziektes, armoede en overlevingsdrang verveelden maar weinigen zich waarschijnlijk (op de hoogste klassen na).

In onze Nederlandse verzorgingsstaat kan het niet anders dan dat verveling deel uitmaakt van het dagelijks leven, ook al hebben we het allen druk. Wat we willen krijgen kunnen we vaak krijgen, verlangens hoeven zelden nog lang worden uitgesteld. Maar het opgaan in 'divertissement' en de bedrijvigheid van alledag zegt niets over de innerlijke werkelijkheid van het individu: je kunt immers ook verveeld raken door een te groot aanbod. *Ennui* als resultaat van luxe en welvaart. Je raakt verveeld met het overschot aan mogelijkheden. De verveling wordt met overdaad enkel genivelleerd, weggemoffeld en bevestigd. Als niks meer ontdekt kan worden, er geen mysterie meer is, alles publiekelijk en openbaar is en nergens écht voor gevochten hoeft te worden, is verveling alomtegenwoordig. Vanuit de existentiële-fenomenologie bekeken is verveling dus niet iets dat behoort tot objecten of dingen. Het is niet de film of het boek dat saai is, de verveling heeft haar oorsprong in de mens zelf, in het subject. Iemand anders vindt de film of boek misschien niet vervelend of saai. Je vervelen is dus altijd subject-gebonden (GA 29/30, 126/84). Als wij een boek of film saai vinden, dan wil dat niet zeggen dat zij noodzakelijk de verveling veroorzaken, maar dat zij een gemoedstoestand onthullen die altijd al aanwezig was.

Tot slot

De titel van dit stuk is genaamd 'Verveling is vervéé-ling, te veel te doen, te weinig zin.' Wat houdt dat eigenlijk in? Ten eerste kan verveling ervaren worden als een teveel aan tijd, letterlijk als Langeweile. In die zin spreken we van vervéél-ing (in de zin van verveelvou-diging) van de ervaren tijd. Ten tweede kan verveeling ook betekenen dat men teveel te doen heeft, maar niets leuk vindt: het vele wat we te doen hebben houdt ons niet geëngageerd. Te weinig zin houdt tevens twee dingen in: een gebrek aan zin -dat wil zeggen verlangen- hebben in de dingen die er gedaan moe-

ten of kunnen worden, maar het verwijst ook naar een gebrek aan zingeving: de dingen die we willen doen blijken voor ons geen betekenis meer te hebben, geen diepere zin te hebben die het de moeite waard maakt. Verveling is dus eigenlijk een gebrek aan betekenisvolle verbinding met externe dingen, een zijnstoestand die gegrond is in de mens zelf. Met onze welvaart komt deze zijnstoestand meer en meer naar de oppervlakte: verveling drukt op ons door een gebrek aan echte zorgen. De vele technologische ontwikkelingen en sociale media vormen een mooie uitvlucht. Maar de verveling opheffen doet het niet. Zijn wij niet allen verveeld met de overdaad aan potjes pindakaas in de supermarkt, het aanbod aan goedkope reisjes naar Turkije en Griekenland, de voortdurend groeiende technologische mogelijkheden en het gevoel constant te moeten switchen naar iets nieuws?

Marleen Moors is filosofe en heeft een eigen filosofische praktijk te Amsterdam, waar ze consulten, workshops en lezingen aanbiedt.

Literatuur

- Heidegger, M. (1995/1983) *The Fundamental Concepts of Metaphysics. World-Finitude-Solitude*. Bloomington: Indiana University Press
- Prins, A. (2007) *Uit verveling*. Kampen: Uitgeverij Klement.

Thema: Verveling

Verveling en creatie

Frans Jacobs

Een paar jaar geleden werd de Nederlandse krantenlezer opgeschrikt door een bericht over vier jongemannen van 18 tot 22 jaar. Ze maken een autoritje. Op een viaduct stoppen ze en gaan stoeptegels gooien op auto's daar beneden. Een van die tegels vliegt door de voorruit van een 30-jarige vrouw, die anderhalf uur later overlijdt in het ziekenhuis. Bij het politieverhoor zeggen de vier dat het nooit de bedoeling was geweest om iemand te doden. Ze verveelden zich alleen maar.

Wat voor verveling kennen zulke jongeren blijkbaar? In Lars Svendsens *Filosofie van de verveling* (Kampen: Agora, 2003) komt een typologie voor van de verveling.

Typen van verveling volgens Svendsen

Je hebt ten eerste de toestandsverveling, met als voorbeeld: op een trein staan wachten. Dit noemt Flaubert in *Bouvard et Pécuchet* de 'gewone verveling'. Daarvan heeft iedereen wel eens last, en zij gaat vanzelf over. Je hebt ten tweede de verveling van de weerzin, wanneer het aanzien van alles je onverdraaglijk wordt en je de neiging krijgt om dat vervelende uit de weg te ruimen. Hierdoor werd keizer Nero misschien geplaagd toen hij Rome in brand stak en tokkelend op de lier ging genieten van het schouwspel. Ten derde is er de existentiële verveling, waarin je bestaan in zinloosheid verzinkt. Dit noemt Flaubert de 'moderne verveling', die je confronteert met het vergeefse van alles wat je doet en met de overbodigheid van jezelf. Er is ten vierde ook nog de creatieve verveling, die erop uit is iets nieuws tot stand te brengen. Svendsen geeft niet aan wat die creatieve verveling inhoudt, en dat manco zal ik straks proberen op te vullen.

Hoe vallen die stenengooiers hierin te passen? Ze werden zeker niet geplaagd door de verveling van de weerzin, want ze waren er niet op uit om iemand echt te verwonden of te doden; daarvoor waren ze te onoplettend. Voor wat ze voelden is de term existentiële

verveling te zwaar. Ze hadden gewoon nergens zin in, hetgeen resulteerde in een vorm van toestandsverveling. In combinatie met volstrekte onnadenkendheid leidde dit bij hen tot gewelddadig gedrag; geweld als recreatieve vorm. Ze zijn zich ongetwijfeld een ongeluk geschrokken na hun daad.

Akèdia

Is verveling voor iedereen en van alle tijden? De toestandsverveling misschien wel, maar de existentiële waarschijnlijk niet. Woorden als Langeweile, ennui en boredom hebben pas in de laatste eeuwen hun huidige betekenis gekregen. In de Middeleeuwen bestond wel een verwant begrip, de akèdia, wat letterlijk 'zorgeloosheid' betekent; als je lijdt onder akèdia, is er niets wat ertoe doet en waaraan je je zorgzaam kunt wijden, je hebt niets omhanden en nergens zin in. Zulke gevoelens konden een keuterboer die in het zweet zijns aanschijns aan het ploeteren was, niet overvallen. Daarvoor moest je over veel vrije tijd beschikken, en dat deden de monniken. Akèdia was een van de grootste verzoeken die een monnik kon treffen: de dagelijkse rituelen van het klooster kwamen hem de keel uit, en de gedachte aan God kon hem niet meer boeien. Altijd weer dezelfde psalmen reciteren en dezelfde zonden overwegen, daarvan werd je op den duur doodziek. Vooral na het middagmaal, wanneer de warmte van de mediterrane dag je overviel, kreeg je last van akèdia; menige boeteprediker zag dan ook in de 'demon van de middag' van psalm 91,6 een verwijzing daarnaar.

Toch is deze akèdia niet helemaal gelijk aan onze verveling, en wel door de moraliserende strekking ervan. Akèdia werd als een zware zonde beschreven en bestreden, terwijl de huidige verveling eerder geldt als een psychische gesteltnis die natuurlijk onaangetaan is, maar waarover je je geen zware verwijten hoeft te maken.

Die akèdia komt voor in Dantes *Inferno*. Onder het moeraswater van de Styx zitten daar mensen te zuchten; de bellen die ze zo blazen borrelen naar de oppervlakte. In de vertaling van Jacques Janssen heet het dan:

Vastgezogen in de modder zeggen ze: "In de zoete lucht die door de zon verblijvd wordt, was het treurig met ons gesteld. In ons hing een dikke, traag walmende rook. Nu liggen we ons te verbijten in

de zwarte modder.” Deze hymne komt hortend en stotend hun strot uit, want met hele woorden kunnen ze niet spreken.’ (VII, 120 – 126)

In Dante’s tekst wordt de “dikke, traag walmende rook” van vers 123 ‘accidioso’ genoemd, te vertalen met ‘traag, lui, lusteloos’. Dat woord is afgeleid van ‘akèdia’. Het zijn bij uitstek de monniken die tijd hebben om zich grenzeloos te vervelen en die dan hun hymnen en gebeden ongearticuleerd ten gehore brengen. Daarom worden ze in Dante’s Hel gestraft.

Theologie en verder

De akèdia staat in een theologische context. Ik wil even verwijlen bij de theologie en me afvragen: kan God zich vervelen? Ik ken geen grote theologen die zich die vraag hebben gesteld. Als God zich nooit verveelt, moeten we ons hem dan voorstellen als een enorme poes die lekker ligt te genieten in de zon die hij zelf is? De Italiaanse econoom Ferdinando Galiani (1728-1787), een frivole Franciscaan die een graag geziene gast was in de Parijse salons, heeft de gedachte ontvouwd dat God de wereld heeft geschapen omdat hij zich verveelde (terwijl volgens Nietzsche God zich op de zevende dag verveelde: toen pas?).

Bij Galiani is dit een lichtvoetige gedachte, terwijl de problematiek van de verveling door menige theoloog en filosoof zwaar is aangezet. Neem Blaise Pascal (1623-1662), die de verveling als een van de grootste rampen beschouwde die de mens kan treffen. Wanneer mensen het kunnen opbrengen om rustig op hun kamer te zitten en daarbij het geestesoog te richten op God, vervelen ze zich volgens Pascal nooit. Dat raadt hij ons dan ook aan.

In het vervolg van zijn *Pensées* wordt nergens een vraag gesteld die eigenlijk voor de hand ligt, wanneer je terugdenkt aan de akèdia van de middeleeuwse monniken. Hoe slaagt het Godsgeloof erin ons te redden uit de miserie van de verveling? Waarom zou de voortdurende herhaling van dezelfde religieuze woorden en rituelen je niet gaan vervelen? Het is vreemd dat zulk een vraag niet bij Pascal opkomt, en evenmin bij die andere auteur die de verveling met het Godsgeloof te lijf is gegaan, Kierkegaard (1813-1855). Helemaal lastig zouden deze theologiserende filosofen het krijgen wanneer ze met Galiani zouden aannemen dat God de wereld heeft geschapen om aan de verve-

ling te ontsnappen. Dan is God niet de aangewezen figuur om de mens uit zijn verveling te redden, zou je denken. Pascal en Kierkegaard waren niet voldoende behept met de Galiaanse frivoliteit om zich met zulke onvrome gedachten te vermeien.

Dat verveling ons aller lot is en dat er geen ontsnappen aan is, wordt ons voorgehouden door een andere denker die zich met de verveling heeft beziggehouden en die daarbij iedere religieuze opening uit de weg gaat: Schopenhauer (1788-1860) Onze verlangens zijn volgens hem vergeefs. Ofwel ze worden niet bevredigd en vervullen ons dan met smart; ofwel ze worden wel bevredigd en doen ons dan verzinken in verveling. Hij vergelijkt ons leven met een pendule die heen en weer gaat tussen smart en verveling. Met de moed der wanhoop gaan mensen dus op zoek naar verstrooiing, zoals kaartspelen, volgens Schopenhauer het symbool van ons beklagenswaardige bestaan (zoals biljartspeel het was voor Pascal): we beginnen telkens weer aan een nieuw spelletje patience om de tijd te doden en aan de verveling te ontkomen. Daarbij heeft Schopenhauer oog voor de etymologie van het Duitse woord voor verveling, *Langeweile*: in de verveling duurt de tijd eindeloos.

Overigens valt deze vorm van verveling niet goed onder te brengen in Svendsens typologie. Ik zou haar ‘slijtageverveling’ willen noemen, waarbij gewinning tot verveling leidt, en ik zou Svendsens verveling van de weerzin liever onderbrengen bij de existentiële verdeling. We hebben dan nog steeds een vierdeling: gewone verveling, slijtageverveling, existentiële verveling en creatieve verveling. Over dat laatste nu.

Creatieve verveling

Creatieve verveling moet een kunstenaar of een schrijver voelen wanneer hij, het landschap van de kunst of de literatuur overziende, de ontboezeming slaakt dat er nodig iets nieuws moet gebeuren en dat hij daarvoor zal zorgen. Dat kan extreme vormen aannemen: het Laatste Boek willen schrijven, dat alle andere boeken overbodig maakt (Mallarmé), of een filosofisch systeem ontwerpen dat de geschiedenis van de filosofie afsluit (Hegel). Ook wanneer dit streven niet zulk een prometheïsche gestalte aanneemt, moet de kunstenaar zich vervelen bij de huidige stand van de kunst en de overtuiging hebben dat zij iedere levens-

kracht heeft verloren en dat er iets nieuws moet worden gewrocht, en wel hier en nu; iemand als Picasso heeft uit pure creatieve verveling de ene na de andere schilderij uitgedacht. In een brief gebruikt Flaubert voor deze creatieve verveling, die tot schrijven komt, de fraaie term 'désennuyement', zoiets als 'zich van zich af vervelen'.

Van hieruit kunnen we opnieuw het vraagstuk bezien of God de wereld uit verveling heeft geschapen. Zo ja, dan moet het creatieve verveling zijn geweest: "Er moet licht zijn! En er was licht. En God zag dat het licht goed was." (Hoe kon God, voordat het licht er was, beschikken over een concept van het licht? Dat is een verkeerde vraag. Bij dit scheppingsproces staat het benoemen van de zaak gelijk aan het creëren ervan; scheppen is ook het manipuleren van de criteria die iets maken tot wat het is. Fraai is het dat God vervolgens 'zag' dat het licht goed was. Dat doet denken aan de schilder die terugtreedt van het schilderij dat hij zojuist heeft gemaakt en het voldaan bezielt, of aan de moeder die blij kijkt naar het kind dat ze heeft gebaar.)

Dat verveling kan leiden tot creativiteit en dus gekoesterd moet worden, is een inzicht waarvan het internet inmiddels doordrongen is; google maar eens 'verveling creatief' of 'ennui créatif' en verbaas je over de vele verwijzingen. (Volgens datzelfde internet stimuleren overigens ook alcohol, homoseksualiteit, zonnig weer, wonen in het buitenland en het rijden van een scheve schaats de creativiteit.)

Tot besluit een verwijzing naar Hegel (1770-1831), die in zijn *Phänomenologie des Geistes* viermaal de *Langeweile* aanroert. In drie van die gevallen gaat het duidelijk over existentiële verveling, maar eenmaal is er sprake van iets anders. Hij zegt daar eerst dat we leven in een overgangstijd waaruit iets radicaal nieuws gaat voortkomen, en maakt een vergelijking met een kind dat lang in de moederschoot wordt gedragen, en dan opeens een kwalitatieve sprong maakt en ter wereld komt. Hegel vervolgt dan:

... so reift der sich bildende Geist langsam und stille der neuen Gestalt entgegen, löst ein Teilchen des Baues seiner vorhergehenden Welt nach dem andern auf, ihr Wanken wird nur durch einzelne Symptome angedeutet; der Leichtsinne wie die Langeweile, die im Bestehenden einreißen, die unbestimmte Ahnung eines Unbekannten sind Vorboten, daß etwas anderes

im Anzuge ist. (p. 15v.)

Deze *Langeweile* is creatieve verveling!

Frans Jacobs is emeritus hoogleraar Ethiek. Hij is als gastonderzoeker nog steeds verbonden aan de afdeling Wijsbegeerte van de faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

Hegel (1952), *Phänomenologie des Geistes*, Hamburg:

Felix Meiner, 1952, p. 15v.)

Svendsens, Lars (2003) *Filosofie van de verveling*.

Kampen: Agora.

Verveling

Paul van Ostaijen

Ik kan geen doel vinden voor 't leven, vandaag.
Hoe moeilijk toch ik de last der dagen draag.
Mijn dagen zijn hoogten en vlakten van lust
En verveling, maar alles zo onbewust.
'n Roman lezen? Neen, dat gaat helemaal niet;
Ik kijk liever door mijn venster: daktilo's,
Naaisters gaan voorbij, zingend rollen auto's.
De trem dat 's net een motorboot, die 't water klieft.
Even sta 'k, wijl ik 'n sigaret aansteken moet,
Als Mefistoles, in 'n korte, gele gloed;
Schaduw en licht spelen langs mijn aangezicht.
Verveling komt mij voor de zwaarste levensplicht.
Ik staar en denk bij de wolkjes: In ene gracht
Verdronk Ophelia; m'n lief ging door 'n mistige nacht
Van mij; Berenice, Beatrix, vele mooie vrouwen
Zullen zich in dees sigarettenrook van mij ontvouwen.
Uit m'n sigaret stijgt Salome, en ook
Haar sluiers zijn geweven uit m'n ronde rook.
Ik zelf voel me als de Tetrarch herodes, die scherp toeziet
En bij 't sterven van de doem-dans, de dood des Dopers gebiedt.
Zo stijgen uit m'n rook die leenge, lauwe lijven,
Om in 'n doezelende dans verveling te verdrijven.

Uit: *Gevoelens ik heb er wel duizend. Gedichten van gevoel, uitzinnigheid en waanzin*. Gekozen door Theo Festen. Querido 1999

Thema: Verveling

Statusupdate: einde van de verveling of oneindige verveling?

Studenten-column

Pablo Muruzábal Lamberti

Op Facebook bestaat er een groep met niet minder dan 288.000 leden genaamd: “Bored of being bored because being bored is boring”. De vraag die zich onmiddellijk aandient is natuurlijk of dergelijke groepen ons eindelijk van de verveling als historisch gedaante afhelpen. Sociale media zijn immers leuk, gratis, toegankelijk, oneindig en je kunt er overal en altijd bij. Toch heeft zich een collectieve middelmatigheid in onze huidige samenleving afgetekend, die niet wijst op het einde van verveling, maar veeleer op een ontwikkeling in tegengestelde richting.

Zoveel is in ieder geval zeker: door applicaties als Whatsapp en Facebook zijn de prikkels die dagelijks op ons afgevuurd worden radicaal toegenomen, om niet te spreken van de prikkels afkomstige van populaire spelletjes of het laatste nieuws. Hierdoor lijkt verveling echter geen plaats meer te hebben. Bij het wachten op de trein bijvoorbeeld, kun je meteen even iedereen op de hoogte stellen van wat je aan het doen bent, zodat ook zij – in de wetenschap dat jij op een trein wacht – zich niet langer hoeven te vervelen. Een kans die veel mensen dan ook niet laten liggen.

Maar wat gebeurt er op het moment dat er even geen toegang is tot een smartphone, of als er even geen verbinding is? Dan wordt het door de schaarste aan prikkels ineens verdraaid lastig om je niet te vervelen, en dat is een ernstige zaak: het is namelijk problematisch geworden om vanuit onszelf zin te geven aan het leven. We zijn gewend, of beter, verslaafd geraakt aan het feit dat direct engagement met onszelf en de buitenwereld in steeds mindere mate nodig is, dat wordt het grootste deel van de tijd immers zielloos gemedieerd.

Nu zijn er mensen die menen dat verveling goed is omdat het zou aanzetten tot reflectie en creatieve zingeving. Als dat zo is, dan weerhouden social media ons daar nu van. Juist door altijd en overal aanwezig te zijn, is een beroep op fantasie en concentratie vaak teveel gevraagd. De gevoeligheid voor natuurlijke prikkels in onze directe leefomgeving – zoals een boom, een dier, maar ook een persoon –, alsook intellectuele- en kunstzinnige prikkels, hebben ruimte gemaakt voor een gevoeligheid voor de trilfunctie van onze telefoon, en dat stompt af. Daar worden we verveelde, nietszeggende zombies van.

Door kritisch ten aanzien van ons gebruik van deze technologieën te zijn, kunnen we op zijn minst bewust worden van het feit dat er steeds minder tijd besteed wordt aan dingen die concentratie, aandacht en inspanning vereisen. Dat wil zeggen, zaken die de verveling uiteindelijk beter weerstand bieden dan social media, aangezien ze intellectuele en creatieve bagage opleveren, en zo helpen bij het transcenderen van het alledaagse leven in kloktijd. Het constant in de weer zijn met een smartphone daarentegen, verwezenlijkt geen kalme of heldere geest, eerder een rusteloze en zwaar verveelde geest, hetgeen repercussies heeft voor de omgang met onze familie, vrienden, de natuur, kunst, kortom; alle dingen die ‘echt’ zijn en er ook écht toe doen.

Pablo Muruzábal Lamberti is afgestudeerd in bedrijfs-wetenschappen (Bachelor, VU) en filosofie (Master, UvA). Momenteel staat hij voor de klas op het Montessori Lyceum Amsterdam, alwaar hij filosofieles geeft aan de bovenbouw.

Thema: Verveling

“Mensen vervelen zich hier, hè?”

Over oudere patiënten en verveling in het ziekenhuis

Hanneke van der Meide & Gert Olthuis

Verveling in het ziekenhuis. Het klinkt als een contradictie. Ziekenhuizen doen er immers alles aan om de zorg zo snel mogelijk af te handelen en de ligtijd te verkorten. De grote stijging van het aantal dag opnames ten opzichte van meerdaagse opnames is daar een voorbeeld van. Tijd is geld en hoe sneller hoe goedkoper, is de gedachte. Dat betekent echter niet dat de tijd door patiënten altijd als snel beleefd wordt. In deze bijdrage kijken we naar de ervaringen van oudere ziekenhuispatiënten en spreken we niet van snelle tijd maar van betekenisvolle of betekenisloze tijd.

Wachten en vervelen

Ondanks dat ligtijden verkort worden, wordt er toch heel wat afgewacht op de poli's en verpleegafdelingen van ziekenhuizen. Wachten en ziekenhuizen lijken nog steeds onlosmakelijk verbonden. En wachten duurt lang in elke situatie. Of het nu gaat om de uitslag van een spannende operatie, de vertraagde trein of het weerzien met je geliefde, de tijd wordt in alle drie de situaties beleefd als traag. Je kijkt telkens op de klok en minuten tikken voorbij. In het ene geval zie je misschien op tegen het moment dat het wachten voorbij is omdat de kans bestaat dat alle hoop dan verloren gaat, in de tweede situatie ben je opgelucht dat de trein alsnog komt en in het andere geval kun je eigenlijk niet wachten tot het moment daar is en je hem of haar weer in de armen kunt sluiten. Met welke emotie wachten ook gepaard gaat, kenmerkend voor wachten is dat er altijd een object in het spel is. Je wacht altijd op iets, of dat iets nu een röntgenfoto,

een trein of een persoon is. Wachten, hoe vervelend het soms ook is, is dus nooit om niets. Hoe anders is dat voor verveling. Bij verveling gaat het ook om langzaam voort tikkende minuten, maar in tegenstelling tot wachten is verveling nergens op gericht. Verveling is juist het ontbreken van iets. Wachten heeft altijd iets belovends, vernieuwends of potentieels in zich en heeft daarom een zekere betekenis, maar bij verveling is dit juist hetgeen ontbreekt.

Wachten en verveling hebben alles met tijd te maken. Aan de ene kant is een groot deel van wat er gebeurt in het ziekenhuissysteem georganiseerd volgens vaste tijdschema's en dus voorspelbaar. Maar aan de andere kant is veel onzeker en is het regelmatig afwachten wanneer je geholpen wordt of wat er gaat gebeuren. Vaak is wachten dan het enige wat er op lijkt te zitten. Wachten kan gepaard gaan met verveling, bijvoorbeeld wanneer je drie uur plat moet liggen na een operatie. Je kunt dan niet veel doen, je verveelt je en je gaat gaatjes tellen in het plafond. Verveling in de context van wachten gaat voorbij, hoewel het voor je gevoel lang kan duren, komt er altijd een moment waarop de verveling wordt afgebroken omdat het iets van het wachten verschijnt. In dit geval de verpleegkundige die zegt dat de drie uur voorbij zijn en dat je rustig aan weer overeind mag komen.

Oudere patiënten in het ziekenhuis

In ons fenomenologisch onderzoek naar de ziekenhuiservaringen van oudere patiënten (75+) zijn wachten en verveling veel voorkomende thema's. Door middel van shadowing hebben we onderzocht hoe het is voor ouderen om in het ziekenhuis opgenomen te zijn. Shadowing is een onderzoeksmethode waarbij de onderzoeker een individu gedurende relatief lange tijd observeert. De onderzoeker is lijfelijk aanwezig in de situatie waarop de ervaringen betrekking hebben en heeft naast gesproken taal ook aandacht voor lichaamstaal (van der Meide, Leget en Olthuis, 2012; van der Meide & Olthuis, 2012). We volgden vijftien ouderen van opname tot ontslag en deden dat op de afdelingen Heelkunde, Cardiologie en Urologie. De duur van de opname varieerde van 1 tot 22 dagen.

Een ziekenhuisopname is ingrijpend voor ouderen. 30-60% van de oudere ziekenhuispatiënten heeft te kampen met onherstelbaar functieverlies (VMS,

2009). Maar niet alleen de functionele conditie staat onder druk. Ook op existentieel vlak zijn de gevolgen van een verblijf in het ziekenhuis verstrekkend te noemen. Een opname confronteert ouderen met hun ouder wordende en veelal aftakelende lichaam. Dat is vaak een sluimerend proces dat naar de voorgrond treedt tijdens een ziekenhuisopname. De opname kan het bijwonen van een belangrijke festiviteit zoals de bruiloft van een kleindochter verhinderen. Een levensproject zoals het reizen met de camper waar al jaren naar werd uitgekeken, kan opeens op losse schroeven komen te staan. Daarbij is alles in het ziekenhuis anders dan men gewend was: eten op bed en op andere tijden, het delen van een kamer met vreemden, en ook zien de vertrouwde medicijnen er vaak anders uit dan thuis. En daarbij is het vaak gewoon saai in het ziekenhuis. Ter illustratie beschrijven we de ervaringen van Mevrouw Bloem. Mevrouw Bloem is 85 jaar en opgenomen in het ziekenhuis vanwege problemen met haar bloedvaten in haar rechterbeen. Hierdoor kan ze niet staan. De man uit bed 2 loopt naar de deur om te kijken of het eten er al aan komt. Het is na twaalfen en normaal gesproken is het eten dan al binnen. “Mensen vervelen zich hier he” zegt mevrouw Bloem tegen me, “hij kan dan tenminste nog een beetje rondlopen.” Haar verveling is een voorbeeld van ‘gewone verveling’ of ‘toestandsverveling’ en wordt door iets bepaalds veroorzaakt, namelijk het feit dat ze aan bed gekluisterd is en weinig om handen heeft. Mevrouw Bloem ligt 22 dagen in het ziekenhuis en wat begint als gewone verveling verandert langzaam in ‘existentiële verveling’.

Existentiële verveling kan worden omschreven als een gevoel van lusteloosheid en apathie als gevolg van een werkelijkheid die betekenisloos is geworden (Svendsen, 2003). Betekenisloos betekent dat niets meer aanspreekt en boeit, dat er niets meer zinvol lijkt. Deze verveling kleurt het gehele bestaan en zorgt ervoor dat betekenis en emotie naar de achtergrond worden gedrongen. Dit type verveling gaat veel verder dan gewone verveling en raakt aan de identiteit. In ons onderzoek zijn we dit type verveling regelmatig tegen gekomen, vooral bij ouderen die lang in het ziekenhuis liggen. Er zijn signalen in de samenleving dat verveling onder ouderen toeneemt. Net als eenzaamheid en depressie. Alle drie tasten ze de levenszin aan.

Een van de oorzaken is wellicht de wijze waarop de samenleving nu is ingericht. De nadruk op eigen regie en zelfredzaamheid betekent voor ouderen onder andere dat ze steeds langer thuis te wonen. Maar de actieradius van veel ouderen is beperkt, evenals bezoek van familie en vrienden. De kans op eenzaamheid en verveling neemt navenant toe, en dat geldt ook in het ziekenhuis. “Het is hier saai” zegt Mevrouw Bloem net als gisteren. Ik vraag of ze thuis (verzorgingshuis) meer te doen heeft. “Nee” zegt ze, “maar dan zijn we met z’n tweeën en gaan we in de avond buiten (op de gang) praten met andere mensen. Het zal wel luiheid zijn, ik heb geen zin om te lezen of iets.” Haar dochter is bezorgd omdat ze ziet dat het haar moeder allemaal niet meer uitmaakt. Voor het genezingsproces lijkt haar stemming belemmerend te werken, want ze toont geen enkele blijk van inzet om op te staan en te oefenen met lopen.

Verveling als waarschuwing

Mevrouw Bloem is verveeld en ze verliest haar levenslust. Hoe komt dat en kan of moet het ziekenhuis hier iets aan doen? Om hier iets over te zeggen is het goed om ook naar andere bevindingen van ons onderzoek te kijken. Vitaliteit en apathie verschijnen in ons onderzoek als continuüm waarbinnen verschillende, met elkaar samenhangende ervaringen, geplaatst kunnen worden. Vitaliteit en apathie hebben te maken met de functionele conditie van een individu maar worden er niet alleen door bepaald. Vitaliteit ligt op het betekenisniveau en verwijst naar het gevoel dat het leven zin heeft en waard is om te leven, de tijd wordt ervaren als betekenisvol. Bij apathie verschijnt de tijd als betekenisloos en het leven wordt ervaren als zinloos. Er is sprake van existentiële verveling. Niet alleen een redelijk gezond lichaam is belangrijk bij vitaliteit maar ook bijvoorbeeld de kwaliteit van het contact met de kinderen, de mogelijkheid om een hobby uit te voeren en of iemand zich thuis voelt in zijn of haar leefomgeving. Vitaliteit is ook verbonden met het gevoel van controle. Maar anders dan bij de liberale opvatting van autonomie, betekent dit niet dat het individu onafhankelijk in staat moet zijn om keuzes te maken en handelingen uit te voeren. In ons onderzoek zagen we dat het ook kan gaan om gedelegeerde controle, bijvoorbeeld via een zoon of dochter

of een verpleegkundige. Vaak is dat realistischer in de context van een oudere in het ziekenhuis. Het gevoel controle te hebben, hangt ook samen met de begripelijkheid van de situatie. Is wat er gebeurt min of meer te volgen voor de oudere of raakt hij of zij het spoor bijster? In ons onderzoek zagen we dat het gevoel erkend te worden eveneens een belangrijke rol speelt in betekenisgeving. Voelt men zich gezien door het ziekenhuispersoneel of juist verloren in een onpersoonlijke omgeving of misschien zelfs wel miskend en niet serieus genomen?

Terug naar mevrouw Bloem. “Ik zou het liefst mijn ogen dichtdoen” zegt ze, “ik lig veel liever op bed dan dat ik in een stoel zit. Als ze straks komen vragen of ik naar bed wil dan doe ik dat, ik ben zo moe, ik weet niet of het nu luiheid is of lusteloosheid. En ik vergeet zo veel, af en toe zou ik vergeten wie ik ben. Goede zorg aan ouderen is het zoveel mogelijk proberen bij te dragen aan het welzijn van de oudere patiënt, niet alleen het fysieke welzijn, maar ook het welzijn in psychische, sociale en spirituele betekenis. Veel ouderen liggen relatief lang in het ziekenhuis omdat het genezingsproces trager gaat dan bij jongere patiënten. Ook zijn oudere patiënten vaak afhankelijk van zorg in de uitvoering van dagelijkse levensverrichtingen en verhindert dat een spoedig ontslag uit het ziekenhuis. Dat deze groep oudere patiënten in sommige gevallen minder beslag doet op medische zorg betekent echter niet dat ze minder aandacht nodig hebben. Goede ziekenhuiszorg voor deze groep patiënten begint met oog te hebben voor hun specifieke zorgbehoeften, verlangens en de situatie waarin ze zich bevinden. Existentiële verveling is een waarschuwingssignaal dat er iets ondernomen moet worden omdat de huidige situatie niet goed is voor het welzijn van de patiënt. Dit type verveling kan over het hoofd worden gezien in een context waarin de aandacht hoofdzakelijk uitgaat naar het fysiek functioneren van de oudere patiënt en waarin werk- en organisatieroutines weinig ruimte laten voor het bespreken van bestaansvragen waar patiënten mee worstelen. Goede zorg aan ouderen omvat naast heel veel andere aspecten ook het aandacht hebben voor deze vragen. Ouderen erkennen in wie ze zijn en wat ze (wel) kunnen en ze controle te geven kan bijdragen aan hun vitaliteit en voorkomt dat ze afglijden in een toestand van existentiële verveling

waarin het leven alle betekenis verliest.

Hanneke van der Meide is als PhD student en Gert Olthuis als Postdoc verbonden aan Tilburg University – vakgroep Zorgethiek.

Literatuur

- Meide, van der H. & Olthuis, G. (2012) Geraakt worden door verveling. Over shadowing in een fenomenologisch onderzoek naar de ervaringen van oudere patiënten in het ziekenhuis. *Kwalon* (17) 2.
- Meide, H. van der, Leget, C.J.W., & Olthuis, G.J. (2012). Giving voice to vulnerable people: The value of shadowing for phenomenological healthcare research. *Medicine Health Care and Philosophy* (published online ahead of print)
- Svendsen, L. (1999). *Filosofie van de verveling*. Vertaling: Ronald Kuil. Kampen: Agora.
- VMS, Praktijkids “Kwetsbare ouderen”, in VMS Veiligheidsprogramma. Spaan A, editor. VMS Veiligheidsprogramma, 2009, Den Haag.

Een steen

T. van Deel

Een steen in de beek verveelt zich niet,
Water glijdt langs en groet vluchtig,
Hij blijft in beweging van denken, omspoeld
Door suggesties, geduldig geslepen. Daar
Ligt hij, vast in de bocht, schijnt de zon
Een vrolijk tafereel: een steen die zich
Niet verveelt, die ziet hoe het toegaat,
Verandert, verdwijnt en aldoor bestaat.

Uit: Achter de waterval (1986)

Uit de Vereniging

Collectieve vaccinatie: een public health perspectief

Een verslag van het jaarcongres.

Lisa Bennink

Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van vaccinatie vragen om een heroverweging van de invulling van het RijksVaccinatie-Programma (RVP). Welke vaccins dienen te worden ingezet voor collectieve vaccinatie ter bescherming van de bevolking? En waar liggen de taken en verantwoordelijkheden van de overheid? Is de keuze van wel of niet laten vaccineren een individuele aangelegenheid of mag (of moet) de overheid hier een proactieve houding in aannemen? Deze en andere ethische vragen vormden de aanleiding van het symposium van de NVBe dat plaatsvond op 9 april 2013 in het Academisch Medisch Centrum (AMC).

Marcel Verweij, vanaf 1 mei als hoogleraar filosofie verbonden aan Wageningen University, begon met een korte uiteenzetting over het Rijks Vaccinatie Programma (RVP). Het RVP werd ingevoerd in 1957 en is belangrijk geweest in het terugdringen van ernstige infectieziekten, zoals difterie, kinkhoest en polio. Vaccinatie is één van de grote successen van de publieke gezondheidszorg en wordt gezien als een effectieve en veilige manier om de bevolking te beschermen tegen infectieziekten. Deelname aan het RVP is niet verplicht in Nederland, maar kent hier traditioneel een hoog deelnamepercentage van rond de 95%. Bij de recent aan het programma toegevoegde HPV-vaccinatie tegen baarmoederhalskanker, is de opkomst echter aanzienlijk lager (56,5% van de meisjes in 2012).

Het doel van publieke gezondheidszorg is om de gezondheid van de bevolking als geheel te beschermen en bij te dragen aan een veilige leefomgeving. Verweij

stelde dat vooral de ernst van de ziekte belangrijk is in het bepalen welke infectieziekten collectief zouden moeten worden bestreden en wat aan de individuele verantwoordelijkheid kan worden overgelaten. Legitimaties voor collectief vaccineren kan worden gevonden in het schadebeginsel van Mill, aldus Verweij. Actief overheidsbeleid kan dan worden gerechtvaardigd door te wijzen op de (gezondheids-)schade die burgers ondervinden doordat anderen zich niet laten vaccineren.

Hoe hoger de vaccinatiegraad, des te moeilijker een besmettelijke infectieziekte zich kan verspreiden. Op die manier zijn ongevaccineerden indirect beschermd: een fenomeen bekend als "groepsimmunitet". De drempelwaarde om groepsimmunitet te bereiken ligt voor veel infectieziekten rond de 90%. Op individueel niveau kan het echter voordeliger (in termen van kosten-baten afweging) zijn niet mee te doen aan vaccinatie. Verweij stelde dat als de bescherming van de bevolking als geheel het doel is, de kosten-baten afweging om te vaccineren niet aan individuen moet worden overgelaten. Mits de vaccins effectief en veilig zijn is het proactief aanbieden van vaccinatie vanuit volksgezondheids-overwegingen te rechtvaardigen.

Karien Stronks, hoogleraar sociale geneeskunde in het AMC, benadrukte vervolgens dat de lagere opkomst die gezien wordt bij de nieuwe HPV-vaccinatie zich ook vertaalt in sociale ongelijkheid. Het blijkt dat een lagere algehele opkomst leidt tot grotere diversiteit in participatie tussen verschillende bevolkingsgroepen. Onder risicogroepen, met veelal een lage sociaaleconomische status, is het deelnamepercentage lager dan onder de rest van de bevolking. Meer ruimte voor het ideaal van eigen keuze heeft de consequentie dat er verschillen in participatie ontstaan tussen mensen met verschillende sociale achtergronden. Daardoor neemt de sociale ongelijkheid in gezondheid alleen maar toe.

Stronks stelde dat de waarde van gelijke gezondheid eisen stelt aan hoe vaccinatieprogramma's ingericht worden. Bekend is dat het effect van voorlichting beperkt is en vooral aanslaat bij die groep waarbij de deelname toch al hoog is. Als het tegengaan van sociale ongelijkheid in gezondheid belangrijk wordt gevonden, is een extra inspanning om risicogroepen te bereiken te rechtvaardigen. Door vaccineren de mak-

kelijke keuze te maken, bijvoorbeeld door de vaccinatie op middelbare scholen te organiseren en ouders expliciet bezwaar te laten maken als het kind niet meedoet, wordt het deelnamepercentage omhoog gebracht. Hier zouden juist de risicogroepen van profiteren.

Boukje van der Zee, auteur van het signalement *Rechtvaardige selectie bij een pandemie (CEG)*, vervolgde de discussie met een betoog voor procedurele rechtvaardigheid in het vaccinatieprogramma en het belang van publiek vertrouwen hierbij. Van der Zee stelde dat het voeren van een publieke discussie belangrijk is voor het creëren van maatschappelijk draagvlak. Het van bovenaf verplicht stellen van vaccinatie kan een afbreuk doen aan het (reeds opgebouwde) publieke vertrouwen.

In de afsluitende discussie wees Stronks er vervolgens op dat kiezen als zodanig niet overschat moet worden: het is zeer de vraag hoeveel mensen daadwerkelijk een gewogen oordeel kunnen vellen over complexe gezondheidskwesties. Ook Verweij stelde dat een zekere paternalistische houding vanuit public health perspectief goed te rechtvaardigen is. Uiteindelijk is gezondheid een bron van vrijheid en keuzemogelijkheden later in het leven. Waar mogelijk dient de omvang van het RVP zo klein mogelijk te zijn. Gezondheid is niet altijd het grootste goed, er zijn andere belangrijke waarden. Bij minder ernstige ziekten, waarbij de schade (van niet-vaccineren) beperkt is, dient het belang van vrije keuze voorop te staan en is de waarde van een eigen visie op het goede leven belangrijk.

Lisa Bennink, BA MSc is master student Wijsbegeerte van de Geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ook is zij basisarts.

Literatuur

- Balog J.E. (2009) The moral justification for a compulsory human papillomavirus vaccination program. *Am J of Public Health*. Vol 99, no. 4: 616-621.
- Mackenbach, J.P. 2010. *Ziekte in Nederland: gezondheid tussen politiek en biologie*. Amsterdam: uitgeverij Mouria
- <http://www.rivm.nl/Onderwerpen/Onderwerpen/R/Rijksvaccinatieprogramma>
- Verweij M., Dawson A. (2004) Ethical principles for collective immunisation programmes. *Vaccine*(22)3122-3126

Berichten van het Rathenau Instituut

Marjolijn Heerings

Het Rathenau Instituut in Den Haag stimuleert de publieke en politieke meningsvorming over wetenschap en technologie. Daartoe doet het instituut onderzoek naar de organisatie en ontwikkeling van het wetenschapsysteem, publiceert het over maatschappelijke effecten van nieuwe technologieën, en organiseert het debatten over vraagstukken en dilemma's op het gebied van wetenschap en technologie. Op deze plek komen lopende thema's en projecten aan de orde en een vooruitblik op zaken die in de pijplijn zitten.

Op advies van de auto:

Persuasieve technologie en de toekomst van het verkeerssysteem.

In deze nieuwe Rathenau publicatie wordt de vraag onderzocht wat persuasieve technologie kan betekenen voor een veilige, effectieve en duurzame mobiliteit. Centraal staat de afweging tussen technologie die actief ingrijpt in het rijgedrag van de bestuurder (dwingende technologie) en technologie die het gedrag van de bestuurder via advies en beïnvloeding bijstuurt (persuasieve technologie). Persuasieve technologie is technologie die ontworpen is om het gedrag of de attitudes van de gebruiker te veranderen via advisering en beïnvloeding, zonder actief in te grijpen in het gedrag van de gebruiker. Denk bijvoorbeeld aan het stimuleren van duurzaam rijgedrag door de bestuurder evaluatieve feedback op het brandstofverbruik te geven tijdens de autorit.

De studie geeft inzicht in recente ontwikkelingen in het verkeerssysteem en laat zien op welke plekken – en op welke manier – persuasieve technologie en dwingende technologie een rol spelen in het veranderende verkeerssysteem. Tot slot proberen we zicht te krijgen op de ethische, psychologische en juridische vragen die we ons moeten stellen bij de toepassing van persuasieve technologie. De publicatie is te downloaden van de rathenau website.

Iedereen perfect?! Mooier, slimmer, sneller

Debat over mensverbetering op zondag 9 juni 2013

Je hoeft niet ziek te zijn om aan jezelf te laten sleutelen, of een pilletje te slikken. Wie wil er niet mooier, slimmer, of sneller worden? Van beugels en borstvergrotingen kijkt niemand meer op. En onder Amerikaanse studenten is het gebruik van Ritalin als studie-boost voor een tentamen al aardig ingeburgerd.

Maar nieuwe middelen en technologieën roepen nieuwe vragen op. Want hoe zit het met sociale druk? Wat als je die middelen eigenlijk niet wilt gebruiken? Kun je nog achterblijven als anderen wel aan de pillen en protheses gaan?

En lopen we niet het risico dat het gebruik van middelen verplicht wordt gesteld? Nu al nemen Amerikaanse soldaten soms alert makende pillen als ze in spannende situaties moeten werken. Zijn Nederlandse brandweerlieden of artsen straks verplicht om zulke pillen te nemen?

Het Rathenau Instituut houdt samen met NEMO en Kennislink een debat voor iedereen die nieuwsgierig is naar de nieuwe technologische mogelijkheden én zich afvraagt waar de grenzen liggen. Met deskundigen, een quiz, en voorbeelden van nieuwe technologieën die eraan komen.

Het debat "Iedereen perfect?!" is op zondag 9 juni 2013 in NEMO, Amsterdam. Toegang: € 5. Het debat duurt van 14.00 tot 16.30. In de pauze en na afloop zijn er drankjes.

Het programma is binnenkort te vinden op de website van het Rathenau instituut. Kaarten kun je bestellen via de website van NEMO www.e-nemo.nl.

De dilemma's rondom E-coaching in kaart gebracht

Met de groeiende populariteit van smartphones met sensoren ontstaat een nieuw soort coach: de elektronische levensstijlcoach of e-coach. De e-coaches kunnen ons helpen bij het behalen van onze persoonlijke doelen, zoals afvallen of stoppen met roken, en ons zo op weg helpen de 'ideale' gezonde levensstijl te realiseren. Toekomstige applicaties (apps) kunnen gebruikers continu monitoren en feedback geven over hun levensstijl of gedrag zonder tussenkomst van een menselijke coach. De apps brengen met behulp van steeds slimmere sensoren gedetailleerde informa-

tie over onze lichaamsfuncties, emoties en gedrag in kaart. Slimme algoritmes beoordelen onze prestaties en voorzien ons automatisch van advies. Persuasieve technologie maakt steeds subtielere en gepersonaliseerde adviezen en beïnvloeding mogelijk. Hoe verandert deze technologie bestaande coachingspraktijken? Helpt de e-coach individuele gezondheidsdoelen te verwezenlijken of dringt de e-coach gebruikers een van bovenaf bepaald gezondheidsideaal op? Hoe vermag technologie gaan in het beïnvloeden en veranderen van gedrag en levensstijl? Wat betekent de inzet van de e-coach voor kwesties als autonomie, wilskracht, privacy of normalisering van gedrag?

Deze vragen staan centraal in het project over de e-coach. Het Rathenau Instituut brengt de technologische ontwikkelingen en toekomstverwachtingen op het gebied van e-coaching in kaart en verkent de maatschappelijke, ethische en juridische impact die het gebruik van e-coaching applicaties oproept. Een deel van dit onderzoek wordt uitgevoerd in het kader van het Partnership programma Healthy Lifestyle Solutions in samenwerking met Philips, Technologiestichting STW en het Nationaal Initiatief Hersenen en Cognitie NIHC.

En verder...

In het kader van het onderzoek 'e-Coaching' zoekt het Rathenau Instituut een aantal uitgewerkte casestudies die elk een facet belichten van e-coaching op basis van empirisch onderzoek. De case studies vormen een onderdeel van een boekpublicatie waarover het Rathenau Instituut de redactie voert en een inleidend en slothoofdstuk schrijft. De sluitingsdatum is 12 juni. Voor een uitgebreide beschrijving van de tender kunt u contact opnemen met Linda Kool, e-mail: l.kool@rathenau.nl.

Gerdi Verbeet is met ingang van 1 april benoemd tot voorzitter van het bestuur van het Rathenau Instituut. Verbeet volgt bij het Rathenau Instituut Sander Dekker op, die de voorzittershamer moest neerleggen vanwege zijn benoeming tot Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Marjolijn Heerings MSc. is junior onderzoeker bij de afdeling Technology Assessment van het Rathenau Instituut.

Recensie

Naar een handelingsgericht ethiekbeleid voor zorgorganisaties. Een normatieve verkenning, Hans van Dartel, diss Universiteit Leiden, 2012, Van Gorcum (verkrijgbaar via managementboek.nl, € 49,75. Ook verkrijgbaar als e-book)

Op 2 mei 2013 was de Nederlandse première van *Hannah Arendt*, een film over het leven van deze beroemde Joods-Duits-Amerikaanse filosofe, geregisseerd door Margaretha van Trotta. Mijn dagblad signaleerde een 'Hannah-hausse'. Journaliste Persis Bekkering had zich tijdens haar studie laten vertellen dat Arendt een onbelangrijke denker was, niet vergelijkbaar met echt belangrijke denkers als Michel Foucault, maar ging zich nadien toch verdiepen in haar werk en raakte onder de indruk. En zij niet alleen: "Arendt (1906-1975) is weer heïß onder twintigers. Op de New School in Manhattan, waar zij docent was, is zij nu een favoriet auteur onder studenten. Vrienden van mij die in New York hebben gestudeerd komen terug met haar boeken, stukgelezen en vol potloodstrepen."¹

Het proefschrift van Hans van Dartel, dat een pleidooi behelst voor een Arendtiaans geïnspireerde ethiek van de zorg, kan zo meedoen met de Arendt revival. Van Dartel (1951), ethicus en verpleegkundige, is al geruime tijd actief in de zorg in uiteenlopende functies. In zijn proefschrift gaat hij op zoek naar een geschikte ethiek voor de zorg. Zijns inziens moet zo'n ethiek inhoud kunnen geven aan gevoelde vormen van onbehagen in de zorg. Aan het inmiddels klassieke onbehagen over het paternalisme en de afhankelijke positie van patiënten waar de medische ethiek mee begon in de jaren zeventig. Maar ook aan het recentere onbehagen van professionals in de zorg die zich ergeren aan de bureaucratisering, de macht van managers en de toenemende invloed van de markt in de zorg. Bij deze laatste vorm van onbehagen biedt de medische ethiek veel minder houvast dan bij de eerste, signaleert Van Dartel terecht. Kijk het befaamde *Principles of Biomedical Ethics* van Beauchamp en Childress er maar eens op na. De eerste drie principes – autonomie, weldoen, niet schaden – hebben rechtstreeks betrekking op de arts-patiënt relatie. Het vierde principe – rechtvaardigheid – zou bredere implicaties kunnen hebben, maar dat komt er bij Beauchamp

en Childress heel bekaaid vanaf. Om woorden te geven aan 'beroepszeer', het onbehagen van professionals, zijn andere auteurs en andere benaderingen nodig.

Van Dartel onderneemt vervolgens een – wel wat lange – zoektocht naar een betere benadering, die voert langs Kant, Van Heijst, Verkerk, Vorstenbosch, Tronto, Zwart, Hilhorst en vele anderen en die eindigt bij Hannah Arendt's typologie van het menselijk handelen (uit haar hoofdwerk *The Human Condition*, 1958). Voor Arendt bestond het actieve leven uit drie typen werk: arbeiden, maken en handelen. Arbeiden is een activiteit die mensen gemeen hebben met dieren: alles wat te maken heeft met eten, zelfzorg en voortplanting valt in deze categorie. Arbeid heeft een cyclisch karakter. We pakken de bordjes uit de kast, eten een boterham, maken de bordjes weer schoon, zetten ze in de kast, pakken ze uit de kast, eten een boterham ... enzovoort. We worden geboren, groeien op, ontmoeten een partner, krijgen een baby, brengen die groot, worden ziek en gaan dood, maar onze baby is groot, ontmoet een partner, krijgt een nieuwe baby enzovoort. Maken slaat op het construeren van bestendige goederen; dat is een typisch menselijke activiteit. Het eten dat we koken is morgen weer op, maar de tafel die we timmeren kan een leven lang mee. Dat geldt ook voor het huis dat we bouwen, de Noord Zuid lijn die we aanleggen en het centraal station in Utrecht dat we vergroten. Kenmerkend voor deze producten van menselijk werk is dat de naam van de maker lang niet altijd blijft hangen (we weten niet wie de graafmachine van de Noord-Zuid lijn heeft bedacht, wie het traject heeft verzonnen en wie de berekeningen heeft gemaakt; we zullen het *product* bewonderen als het eindelijk klaar is). Dat ligt anders bij de hoogste menselijke activiteit, het politiek handelen. In de politiek, in het publieke leven doen we dingen als burger, samen met andere burgers: we maken een politieke gemeenschap (zoals de Founding Fathers in Amerika of de grondleggers van de Europese Unie). We schrijven een constitutie, we houden gloedvolle speeches, voeren oorlog en sluiten vrede. In het publieke leven, ten overstaan van anderen, door te handelen en te spreken laten wij zien wie we zijn, of beter: creëren we onszelf. Niet voor niets zeggen wij van onze politici dat ze naam willen maken in de geschiedenisboekjes.

Zorgen valt bij Arendt duidelijk onder arbeid (mogelijk dat het bouwen van ingewikkelde hart-long

machines als ‘maken’ zou worden geclassificeerd); reden waarom het mij altijd heeft verbaasd dat Arendt door vrouwelijke filosofen soms werd ingelijfd bij het feminisme. Het persoonlijke was voor Arendt heel belist niet politiek en van het opwaarderen van klassiek vrouwelijke taken als poetsen en zorgen moest zij ook niets hebben. Van Dartel kiest niet voor een kronkelige feministische interpretatie van Arendt. Hij betoogt vanuit de typologie, in navolging van o.a. Achterhuis en Van Heijst, maar contra Arendt, dat professioneel zorgen ook een vorm van handelen kan zijn en een zorginstelling een politieke gemeenschap in het klein. Geneeskunde is een beetje arbeid, een beetje ambacht, een vorm van maken, maar een goede arts laat het daar niet bij. Die denkt ook na over de betekenis van datgene wat hij levert, voor de patiënt en voor de maatschappij. Helaas gaat Van Dartel niet expliciet in op de spannende vraag of artsen de maatschappelijke consequenties van een bepaalde behandeling zouden mogen of moeten laten meewegen in hun keuzes. Als een bepaalde medische behandeling drie maanden levensverlenging oplevert, maar 30.000 euro kost, moet de arts die behandeling dan geven? Bij 50.000 euro? 100.000 euro? Komt er een grens? Of moet de arts zich daar niet mee bemoeien en dient de politiek die keuze te maken? Als geneeskunde een vorm van politiek handelen is, zou ik menen dat artsen hier ook een rol moeten spelen, dat zij zich niet mogen verschuilen achter hun rol als ‘arbeider’ of ‘ambachtsman’, maar ook niet kunnen blijven hangen in het belang van de individuele patiënt.

In het laatste deel van zijn boek gaat Van Dartel in op de professionele zorgorganisatie als politieke gemeenschap. Dat doet hij in eerste instantie aan de hand van het proefschrift van Jeannette Pols, *Good Care*, over het leven in een psychiatrische inrichting. Daarin kunnen we inderdaad goed zien hoe de keuze voor het ene of het andere zorgregime (samen koffie drinken in een gemeenschappelijke ruimte of voor elke cliënt een koffiezetapparaat op de kamer; een opgelegd- en doucheregime voor iedereen of dit overlaten aan individuele cliënten die er soms voor zullen kiezen zich überhaupt niet meer te douchen) een politieke keuze is, met gevolgen voor het leven en de vrijheid in de micropolis. Vervolgens komt het proefschrift aan bod van Hans Becker, *Levenskunst op leeftijd. Geluk bevorderende zorg in een vergrijzende wereld*, waarin deze zijn uit

de media bekende pleidooi houdt voor een ‘ja-cultuur’ in de instellingszorg. In de context van Van Dartels Hannah Arendt model zou ik Becker hebben gelezen als een politiek ideaal dat instellingszorg een aantrekkelijke politieke keuze laat zijn, naast het tegenwoordig alom uitgedragen pleidooi voor thuiszorg, hoe oud, ziek en eenzaam je ook bent. Zouden we niet kunnen proberen om instellingen leuker te maken met controverse kunst aan de muur, huisdieren waar burens zich aan kunnen ergeren en restaurants waar ook buurtbewoners komen eten en een glas wijn kunnen drinken? Zo herinner ik mij het pleidooi van Becker en ik vond dat een verfrissend tegengeluid tegenover de dominante ideologie die dicteert dat tot je laatste snik thuis moet blijven wonen, desnoods in totale afhankelijkheid. Van Dartel lette echter op andere elementen in het werk van Becker. In zijn lezing wordt de ja-cultuur van Becker bij medewerkers in de instelling door de strot geduwd en van bovenaf opgelegd, waardoor die zich mogelijk niet serieus genomen voelen.

Tenslotte bespreekt Van Dartel dan een aantal boeken over managers, professionals en organisaties die ik – ik werk aan een bestuurskunde opleiding – goed ken. In deze boeken (met titels als *Leidinggeven aan professionals? Niet doen*) wordt betoogd dat er spanningen bestaan tussen managers en professionals en dat managers rekening moeten houden met de eigenaardigheden van professionals (zoals hun deskundigheid en hun professionele autonomie) als zij hun organisaties gezond willen houden. Het aardige van het betoog van Van Dartel is dat deze boeken daarmee ook een ethische lading krijgen. Teveel leidinggeven aan professionals is niet alleen onverstandig omdat het niet, of contraproductief ‘werkt’, het is ook moreel onwenselijk. Een geluid dat ik aan mijn bestuurskunde opleiding met genoegen zal laten horen.

Naar een handelingsgericht ethiekbeleid voor zorgorganisaties is een overtuigend pleidooi voor een nieuwe agenda in de medische ethiek (het onbehagen op de werkvloer) enerzijds en een dito pleidooi voor een moralisering van de bestuurskunde aan de andere kant.

Margo Trappenburg is hoofddocent bij het departement Bestuurs- en Organisationswetenschap van de UU en bijzonder hoogleraar ‘Sociaal-politieke aspecten van de verzorgingsstaat en overleconomie’ aan de UvA.

Uit de Vereniging

Voor in uw agenda

NVBe Onderwijsmiddag

- Woensdag 6 november 2013 13u-17u
- Utrecht (locatie wordt nog bekend gemaakt)
- NVBe Onderwijsmiddag over ethiek en academische vorming.

Woensdag 6 november 2013 wordt de jaarlijkse onderwijsmiddag van de NVBe georganiseerd over ethiek en academische vorming.

Interactieve bijeenkomst waar docenten ideeën kunnen uitwisselen over kwesties als: Hoe verhouden ethiek en academische vorming zich tot elkaar? Wat is academische vorming? Wat doe je er in je ethiekonderwijs aan? Wat is het belang ervan? Wat zou je eraan kunnen doen? Kun je het toetsen (hoe dan)?

Inleiders:

Drs. Menno de Bree (RUG)

Dr. Rob Houtepen (UM)

Prof. Dr. Arko Oderwald (VUmc en UvH)

NVBe Jaarvergadering en jaarsymposium

- Maandag 24 februari 2014
- 12.30-13.30u jaarvergadering
- 13.30u 17u jaarsymposium
- Thema: Recht en Ethiek. De rol van ethici bij wets-evaluaties.
- Utrecht (locatie wordt nog bekend gemaakt)

Uit de Vereniging

Redacteuren gezocht

De Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek zoekt op korte termijn twee enthousiaste redacteuren voor het *Podium voor Bio-ethiek*.

Dit *Podium voor Bio-ethiek* is het kwartaalblad van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe, www.nvbe.nl). Artikelen hebben een essayachtig karakter en zijn bedoeld om discussie aan te zwengelen of een prikkelende stelling te verdedigen. Nummers gaan steeds over een specifiek thema in de bio-ethiek. Bio-ethiek wordt daarbij breed opgevat. Zo gaat het volgende nummer over “Kosten in de Zorg” en kwamen eerder bijvoorbeeld “Ethische aspecten van vaccinatie” en “Duurzaamheid” aan bod.

Op korte termijn zoeken wij **twee enthousiaste redacteuren** om onze redactie te versterken. Affiniteit met bio-ethische thema's is een vereiste, evenals uitstekende communicatievaardigheden in woord en schrift. De functie is onbezoldigd, kost weinig tijd en is vooral leuk en inspirerend. Werkzaamheden bestaan uit: meedenken over nieuwe thema's; meedenken over potentiële auteurs; het afwisselend voeren van de themaredactie (in tweetal): mogelijke auteurs benaderen, met auteurs overleggen over hun bijdrage, bijdragen redigeren, inleiding bij het themanummer schrijven.

De voltallige redactie komt tenminste vier keer per jaar bijeen in Utrecht om de voortgang van themanummers te bespreken en na te denken over nieuwe thema's. We werken met een jaarplanning waarin we de thema's en werkzaamheden in goed overleg onderling verdelen.

Interesse?

Heeft u affiniteit met bio-ethische thema's en wilt u een bijdrage leveren aan discussie daarover? Beschikt u over uitstekende communicatievaardigheden en heeft u een klein beetje tijd over? Neem dan contact op met redactielid Lieke van der Scheer (LiekevdScheer@gmail.com).

Wij horen graag van u!

De *Podium* redactie